

CARÀTULA DEL TREBALL FI DE GRAU

**UNIVERSITAT
JAUME·I**

**TREBALL FI DE GRAU
GRAU EN HISTÒRIA I PATRIMONI**

**L'EXÈRCIT DE LA REPÚBLICA ROMANA.
UNA ETAPA CARACTERITZADA PER LA MANCANÇA DE FONTS
HISTÒRIQUES.**

**REALITZAT PER: JESÚS VERDÚ ESCRIVÀ
TUTORITZAT PER: JOSEP BENEDITO NUEZ**

2021 / 2022

04 / 07 / 2022

Índex

1. Introducció i objectius.....	5
2. Metodologia	7
3. La monarquia romana: canvis i resultats.....	9
3.1 L'òrgan militar primitiu	11
3.2 El primer exèrcit romà	14
3.3 Servi Tul·li: l'exèrcit centuriat	16
3.3.1 Organització i reclutament	17
3.3.2 Armament i finançament.....	19
3.3.3 La tàctica hoplítica	22
4. L'exèrcit en temps republicans. Marc Furi Camil, Polibi i Cai Marius.	25
4.1 Les reformes de Marc Furi Camil.....	25
4.2 La legió polibia	26
4.3 Cai Marius i l'exèrcit professional.....	28
4.4 L'exèrcit en temps republicans. Una visió pròxima al voltant del soldat i la seua realitat.	31
4.4.1 Alimentació	31
4.4.2 Indumentària.....	33
4.4.3 Armes i armadures	34
4.4.4 Equipament personal.....	37
4.4.5 Animals	38
4.4.6. Altres elements a destacar: medicina, esclaus i dones.....	40
4.4.7. El combat: duració i desenvolupament.	42
5. Conclusió.....	47
6. Bibliografia.....	49
7. Font literàries.....	51

Agraïments

A Josep Benedito per l'interès demostrat i l'acollida que he rebut per la seua part com a professor a l'aula i com a tutor personal amb la direcció d'aquesta Treball Final de Grau.

A Alanis Rodríguez per estar al meu costat des del principi de la composició del present treball fins que fou penjat a l'Aula Virtual. Sense el teu suport, tal vegada m'hagués quedat a mitat camí.

A la universitat Jaume I de Castelló i la Facultat de Ciències Humanes i Socials per ser les encarregades d'haver-me format.

GRÀCIES

Resum/Abstract

El present treball té el propòsit de transmetre la importància d'una peça vital per al sistema sobre el qual era sustentat l'Estat de Roma: l'exèrcit, transformat al voltant dels segles. En el nostre cas, ens centrarem en la descripció de les causes que motiven a dur a terme les diferents transformacions i també, l'anàlisi dels elements que componen l'aparell militar de l'època republicana necessaris per poder entendre l'evolució que té lloc en l'exèrcit durant el Principat i l'Imperi.

Paraules claus: República, exèrcit, Roma, Imperi, Estat.

The present work has the purpose of transmitting the importance of a vital piece for the system on which the State of Rome was sustained: the army, transformed around the centuries. In our case, we will focus on the description of the causes that motivate to carry out the different transformations and also, the analysis of the elements that make up the military apparatus of the Republican era necessary to understand its evolution place in the army during the Principate and the Empire.

Key word: Republic, army, Rome, Empire, State.

1. Introducció i objectius.

La ferma relació que tenien la societat romana i la política amb l'exèrcit és un compromís innegable. Tanmateix, la creació i desenvolupament amb el pas dels segles d'aquesta màquina bèl·lica respon a un mode de fer política i de desenvolupament de la seua societat.

El present treball ha estat una petita investigació per tal d'oferir una aproximació de la realitat que envoltava l'exèrcit de l'època republicana, les transformacions que s'hi van produir i el motiu d'aquestes. D'altra banda, també s'ha intentat, dintre de les possibilitats que ofereixen les fonts que tenim a l'abast, analitzar d'una manera més pròxima la vida diària del legionari romà: la seua alimentació, la indumentària militar, les armes i armadures o l'experiència d'aquest durant el combat. La cronologia que ens ocupa la temàtica desenvolupada està situada entre el segle V aC i el segle I aC. Però, cal tenir en compte una sèrie de fenòmens causals que ens obliguen a realitzar una ràpida mirada a l'etapa monàrquica pròpia del segle VIII aC al VI aC.

Tenint en compte la temàtica plantejada, l'objectiu principal del treball estat en analitzar les característiques, sintetitzar-les i intentar transmetre a qualsevol lector interessat i lectora interessada en la història militar, la importància de l'exèrcit romà per al desenvolupament d'aquesta i qualsevol societat antiga a través de la descripció dels principals elements que en conformaven la seua estructura. Respecte a objectius secundaris trobem el desenvolupament de la pròpia temàtica elegida per al present treball entre altres o l'aprofitament de l'anàlisi per intentar oferir una visió més veraç sobre l'exèrcit d'aquesta etapa ja que sembla, a causa de la cultura pop, que els exèrcits romans que han existit eren aquells procedents de l'etapa imperial.

Així, l'elecció del període, l'època republicana, ha estat motivada per la necessitat de desmitificar certs elements que havien acompanyat l'exèrcit del moment a causa de la gran mancança de dades que tenim sobre aquest període els quals, si no és per les també escasses restes arqueològiques que ens ajuden o l'analogia amb la gran extensa documentació del període imperial, resulta impossible saber-ne qualsevol cosa sense estar segurs de la seua veracitat.

A més, des del nostre punt de vista, l'estudi bèl·lic en l'antiguitat sempre ha protagonitzat un paper principal, i en la República romana no fos menys.

Aquesta importància s'ha intentat descriure en base a l'anàlisi de les transformacions produïdes amb el pas del temps i els elements que ho han fet possible: el soldat i els seus aparells per fer la guerra.

Per sort nostra, els temps que ens toquen viure en aquesta realitat contemporània, sabem que la guerra no és un fet tant necessari com ho era en l'antiguitat perquè en base a la nostra experiència estudiada i viscuda, les conseqüències sempre son fatals. Així hi tot, la guerra ha sigut una activitat que ha estat sempre present per naturalesa en els ésser humans, sobretot, en els temps remots. Per això, encara que ens ha tocat viure temps de bonança gràcies al desenvolupament i bona praxis de la diplomàcia, sempre és necessari tenir en compte la importància que ha tingut aquesta en la societat.

2. Metodologia

Per a la realització del present treball, s'ha optat per l'ús de la metodologia bàsica utilitzada en el camp de la investigació històrica, és a dir, la recerca de diferents fons bibliogràfiques i la posterior consulta d'aquestes. Entre la diferent documentació que compona la bibliografia del treball, podem trobar, en primer lloc, documents d'autors relacionats amb la literatura clàssica, per exemple, Dionís d'Halicarnàs, Titus Livi, Flavi Vegeci o Polibi de Megalòpolis entre d'altres. En segon lloc, grans obres contemporànies de temàtica militar romana importants amb autors com Adrian Goldsworthy (2005), Yann Le Bohec (2013), Jonathan P. Roth (2009) o Mike Bishop (2018) entre d'altres.

En tercer lloc, una gran quantitat d'articles acadèmics relacionats amb el tema exposat. En quart lloc, per a la realització de petits contextos històrics presents en el treball a mode de guia històrica i que no sigui tota una successió de canvis esmentats a través d'un ordre, s'ha fet més ús de manuals acadèmics, a destacar, Gonzalo Bravo (2015) i Pablo López Barja de Quiroga (2004).

El procés de cerca i anàlisi de les diferents fonts que tenim a l'abast ha sigut un fet continuista ja que a mesura que es redactava i posteriorment, es revisava, cabia l'oportunitat d'establir parts que abans no havien sigut descartades, però tampoc preses amb la mateixa importància. Tanmateix, alguna informació com la relacionada amb les naus de combat, no han sigut incloses dintre del treball ja que durant l'època republicana, la lluita que es realitzava en l'interior dels mars per part dels romans, era quasi idèntica a la terrestre. Com aquest, altres elements han sigut obviats.

També, durant aquesta etapa del treball, junt al tutor, s'ha procedit a establir els elements susceptibles de desenvolupament al llarg del treball. En base a aquests, el següent pas ha sigut establir una estructura bàsica per apartats amb els punts secundaris corresponents per tal de sintetitzar millor els elements importants i necessaris que conformen el tema exposat al treball. L'estructura del treball està configurada en dos apartats principals seguint un ordre cronològic i un raonament inductiu. Després de redactar l'apartat d'introducció, objectius i metodologia, el capítol 3 ha consistit en desenvolupar una sèrie de conceptes al voltant del context de la monarquia romana. Es tracta d'un període necessari per tal d'entendre les transformacions que es realitzen després. El següent capítol, més extens que el primer, s'estableixen les transformacions que tenen lloc des de principis de l'època republicana amb Marc Furi Camil, fins les transformacions de Cai Marius realitzada a les acaballes del segle II aC i principis del segle I aC.

Com ocorre amb l'apartat anterior, per poder millorar l'enteniment de les distintes transformacions, s'ha realitzat també un context històric abans d'entrar a desglossar els canvis que es produeixen i així entendre'l millor. Dintre d'aquest apartat, s'ha reservat un espai últim per analitzar, seguint la temàtica explicada, la durada i desenvolupament del combat del qual era protagonista el legionari.

Entre els diversos problemes que han aparegut al llarg de la redacció del treball final de grau, per una banda tenim aquells relacionats amb la recerca d'una bibliografia adaptada a la cronologia que envolta el treball: l'etapa republicana. La informació que en tenim al respecte és escassa i en relació a l'àmbit militar, molt menys o quasi inexistent. Front aquesta problemàtica, la solució presa al respecte ha sigut analitzar en profunditat la informació corresponent al període situat entre el segle III fins al segle I aC. Es tractava de plantejar quins canvis o transformacions provenen dels segles anteriors. La informació que hem obtinguts en relació a aquest període ha permès realitzar un estudi molt més detallat complint amb l'objectiu principal del treball. Així hi tot, ha sigut necessari realitzar una mirada a etapes anteriors i segles de la República per tal de fer lligams entre cada una de les idees exposades.

3. La monarquia romana: canvis i resultats.

La nova informació que cada dia ens arriba gràcies als nombrosos i diferents treballs arqueològics que tenen lloc a la ciutat de Roma o als afores de la mateixa, ens ajuda a aprendre més sobre aquesta comunitat o, tal vegada ens implica més dubtes. Si és cert que ha permès crear tota un gran còmput d'investigacions i posteriors estudis. Gràcies a aquestes restes arqueològiques tenim clar l'existència de vestigis d'una comunitat establerta, segurament, a partir de l'Edat de Bronze i que en major mesura, continua amb l'Edat del Ferro i, sobretot, durant l'etapa de plenitud històrica.

Com si fos tradició, Ròmul i Rem sempre han d'estar presents quan cal establir o fer hipòtesis en relació a la fundació de la ciutat de Roma. Tal vegada, ara és el moment de deixar de banda el mite, doncs és això, un mite.

Junt a altres ciutats claus en els diferents fenòmens que han configurat el món antic, l'obsessió d'establir una data exacta de fundació i, en conseqüència, una evolució posterior de la ciutat de Roma, és un treball gaire complex i que mai en sabrem perquè com s'ha dit amb anterioritat, els nous materials que ens ofereix l'arqueologia no sempre ajuden. Però, pareix que la creació del nucli poblacional de Roma no dista molt d'altres i sobretot, d'aquelles amb les quals comparteix certs trets culturals, és a dir, aquelles ciutats situades al Laci (Bravo 2015, 361-362).

La ciutat de Roma, com la resta de ciutat-estat establertes al voltant seu, a partir de la seua fundació va anar evolucionant a través de diverses etapes. La primera de totes i, seguint la tradició que imperava en la resta de territoris propers i llunyans, correspon amb el període monàrquic. A través d'aquest, va anar evolucionant per dues fases: pre-urbana, i proto-urbana, ambdós, caracteritzades per una sèrie d'estructures socials, polítiques, culturals i econòmiques que han anat evolucionant. Tanmateix, és necessari deixar clar que no es tractava d'una monarquia caracteritzada per tenir un règim dinàstic o d'herències. Al contrari, el desenvolupament d'aquest primer període que va marcar la ciutat-estat en el seu origen, s'estableix al voltant del propòsit de reialesa, dit d'una altra manera, es tracta d'una successió continuada de diferents líders que tal vegada, ni ells sabien que eren reis, si no cabdills elegits per destacar, naturalment, entre altres membres de les diferents famílies aristocràtiques les quals, com a grups privilegiats, eren les úniques capacitades per optar al control del poder (Bravo 2015, 366-367).

Llavors, l'absolutisme no anava acompanyat de l'exercici de poder durant la monarquia, inclús, hi va haver alguns intervals anomenats *interregnum* on el poder, degut a l'absència monàrquica, era exercit per una assemblea responsable de l'elecció d'un nou cabdill. Aquesta, segons les fonts, estava composta per 100 *patres*, per concretar, elegits entre les persones de major rang d'edat i que, a més, provenien de cada un dels clans. L'existència de diferents etapes que conformaven tot el ritual per tal d'elegir la nova figura reial confirmen la hipòtesis de la inexistència d'una monarquia. Veritablement es tractava d'una figura incapaç de tenir el control absolut. En aquest sentit, en primer lloc, de la legitimació necessària per part de la *comitia curiata*. Seguidament, la necessitat del vist i plau per part del senat (*patres*) seguit dels processos: *auspicatio* i *inauguratio* (Barja de Quiroga 2004, 45-47).

La historiografia tradicional ens ha presentat la figura del rei com a únic protagonista sota el comandament de tots els sistemes que conformaven la societat. En concret, Ròmul en seria un bon exemple. També, d'arrogar-se de tota una sèrie de mèrits institucionals que, temps després, han resultat ser creades posteriorment. Així, després de Ròmul, gràcies al recolzament de les restes arqueològiques i altre tipus de fonts primàries, la resta de monarques que han format part d'aquest període poden adquirir l'adjectiu d'històrics. Per seguir il·lustrant, la figura del monarca Numa Pompili, per una banda, important per les transformacions de l'àmbit religiós i, per altra, per ser fundador de la primera carta magna romana encriptada a través de les diverses reformes religioses. Altra figura considerada històrica en seria la d'Anc i la seua defensa a espasa i escut de l'elit social. En canvi, el seu successor Tarquini el Vell, per contra, començaria una ferma guerra front a eixa aristocràcia i el seu paper en l'aplicació de la monarquia (Beard 2015, 122-124).

En un altre ordre de coses, quan l'hipotètic regnat de Ròmul va arribar a la fi, l'*Urbs* continuava tenint un desenvolupament bastant escàs. És per això que la resta de monarques que el van succeir van col·laborar amb el que hi van poder amb l'objectiu de cerciorar-se que la ciutat la qual amb el temps acabaria convertint-se en la *caput mundi*, tingués totes les necessitats establertes i organismes corresponents. N'he son un bon exemple, per la seua rellevància, les figures de Numa Pompili, abans esmentat, i Servi Tul·li. Per part del primer, fou responsable de la creació i estructuració que conformen la religió romana i, en conseqüència, de les nombroses institucions (Beard 2015, 124-125). N'és un exemple clar: "*pontifex*". Aquest concepte té el seu origen en el nom que, en un principi, Numa, va utilitzar per definir algun sacerdoti.

Per part del segon, és sabut que fou el responsable de la creació del cens a través del qual poder administrar a les diferents classes que conformaven el poble romà, entre altres coses. A més i damunt, durant aquest període de la història de Roma, els enfrontaments entre les diferents famílies aristocràtiques i les guerres internes estigueren presents. Una bona mostra queda establerta durant el període d'*interregnum*, on la sang i la barbàrie es convertien en protagonistes. Una anècdota relacionada la tenim amb els set reis dels quals tan sols un parell en pogueren, dins del que cap, morir als seus llits. La resta foren assassinats, en particular, Tarquini el Superb, Tarquini el Vell o, també, Servi Tul·li (Bravo 2015, 372-373).

Encara que les restes arqueològiques ens demostren certes coses esmentades en les diferents composicions realitzades pels autors clàssics: Dionís d'Halicarnàs, Titus Livi o Flavi Vegeci entre d'altres, cal tindre clar que tot son hipòtesis i no hi ha cap fonament que ens demostren l'existència d'aquests personatges, el seu lloc de residència en particular i, més utòpic encara, poder verificar unes quantes coses de les quals se'ls ha designat

3.1 L'òrgan militar primitiu

Durant el segle VIII i VI aC, període a partir dels quals l'historiografia ha establert la monarquia romana a través de dues etapes: en primer lloc, llatina, i, en segon lloc, l'etrusca, Roma va tenir, segons les hipòtesis, doncs no podrem saber-ne mai amb certesa si una persona anomenada Numa Pompili, Tarquini el Vell o un Servi Tul·li han existit, per tant, i confiant amb les diferents fonts consultades, un total de set reis dels quals dos eren d'origen sabí: Numa Pompili i Anc Marci, dos d'origen llatí: Ròmul i Tuli Hostili i tres d'origen etrusc: Luci Tarquini el Vell, Servi Tul·li i Tarquini el Superb, claus per tal d'encetar la primera part que ens ocupa el treball (Gilliver 1999, 9-12).

Abans d'entrar en la feina, cal desmitificar una sèrie de petites llegendes construïdes a través de les diferents fons literàries que enalteixen de gran vot la força i tàctica bèl·lica romana des dels seus orígens. Per una banda, el seu orgull i habilitat guerrera no era superior a la resta de poblaments establerts al voltant del Laci i ni molt menys en els seus inicis. La guerra era un sentiment present en cada racó del territori i a banda dels romans, els altres pobles del voltant també el compartien ja que a la ruralia, les conseqüències per a un poblat després d'una sèrie de combats a petita, mitjana o gran escala els quals els permetia apoderar-se d'una gran quantitat de recursos: matèries primers que servien per

a la vida diària, per exemple: animals, fruites, verdures. Altres per a realitzar intercanvis comercials, armes i variats objectes de gran valor.

Per altra banda, en cap moment se'ls va ocórrer desenvolupar un pla d'expansió al voltant d'Itàlia com si estiguéssim en l'edat moderna o contemporània perquè la cartografia encara no ho permetia, és a dir, l'ús de mapes per tal de veure la disposició que romans i enemics tenien per així elegir la millor tàctica necessària per a la seua ocupació. Llavors, aquests primers moviments eren més una espècie d'intercanvis comercials i d'establir noves relacions amb poblements veïns que de conquesta (Beard 2015, 172-173).

En el marc de l'etapa etrusca de la qual en formen part els últims tres reis de la monarquia romana, l'arribada al poder d'aquests últims fou clau doncs, degut a ells, Roma va poder experimentar tota una sèrie de transformacions que marcaren un abans i després en cada una dels factors que donaven forma a la seua realitat, sobretot, en l'àmbit militar ja que si alguna faceta principal destaca aquest reis etruscs és el seu tret bel·ligerant. De forma evolutiva, aquestes transformacions, no sols de caràcter militar, realitzades al llarg del temps per cada un dels reis no foren aplicades amb el seu assentament de cop i volta sinó, d'una forma periòdica.

En relació amb allò bèl·lic, Tarquini el Vell, primer dels tres, fou l'encarregat d'encetar el període amb una primera i fonamental transformació: l'inici de la desaparició de l'exèrcit gentilici que caracteritza l'època primitiva romana (Barja de Quiroga 2004, 53-56). Cal fer una especial referència a aquest terme ja que, a banda d'envoltar l'àmbit militar, la part social també està present i és la causa que més avant ens permetrà entendre eixos canvis i resultats que tenen lloc dintre de l'organització militar.

D'alguna forma es podria acceptar que la *gens*, és un concepte utilitzat amb l'objectiu de descriure els diferents llaços entre cert nombre de persones. Cada grup, de caràcter tancat, rep el nom de *gentiles*. Els trets que els uniria s'estableixen a través d'una figura masculina i un nom/*nomen* que identifica clarament amb la *gens* corresponent. A banda de la seua vinculació masculina, un altre vincle amb bastant importància era el de *devotio*, és a dir, com a membres d'una família, havien de retre el mateix tipus de culte i l'existència d'una sèrie de reglaments i tradicions que havien de complir (Bravo 2015, 371-372).

Com hem exposat anteriorment, la vida a la ruralia dels primitius romans i la resta de pobladors estava organitzada a través d'una agrupació petita d'individus diferents tant per l'edat com pels trets fisiològics: ancians i ancianes, adults i adultes i nens i nenes els quals periòdicament eren amenaçats per altres assentaments. Com és natural entre les persones, una bona organització en la societat és essencial per tal de mantenir un ordre i coexistència entre els mateixos i altres membres de la comunitat per així sobreviure. Tenint en compte aquests paràmetres, la *gens* fou el resultat de la necessitat de fer complir aquest i altres objectius.

Tanmateix, la *gens*, com a base de l'equilibri social i en conseqüència, també polític de la primitiva Roma, necessitava a banda de la seua paraula i bones intencions, una organització militar capaç de defensar la seua condició. Aquest primer petit exèrcit, hauria estat format per una sèrie de membres els quals havien de defensar la seua posició. El líder de cadascuna de les *gens* adoptaria el paper de cabdill. La formació, coordinació i actuació d'ambdós elements: exèrcit i cabdill, es resumia en una organisme de caràcter polític i bèl·lic conegut amb el nom de cúria. No existeix durant aquests temps un monopoli exclusiu d'aquesta forma d'organització militar. Altres zones de la península italiana i, sobretot, en el Laci, també era tradició (Bravo 2015, 366-367).

S'ha de tenir en compte que els "exèrcits" d'aquests primers assentaments romans a principis del segle VIII aC, no eren agrupacions de milers de soldats com els autors clàssics representen, a través de la seua literatura, els combats que tenen lloc durant el període republicà o imperial que també, és per dubtar. Però, respecte a l'ús de la paraula "exèrcit" durant l'època primitiva romana, l'objectiu és definir eixa agrupació de soldats sense tenir en compte el nombre d'individus i així, ajudar-nos a entendre millor les transformacions que van produint-se al voltant de l'organització militar.

Recordant el que s'ha dit anteriorment, i en síntesi, perquè el tema principal que ocupa aquest treball té la finalitat de descriure l'organització militar romana durant l'època republicana i no de la monarquia, encara que alguns dels seus elements necessiten d'una petita explicació perquè són l'herència dels mecanismes que fins pràcticament cap a finals de la república no canviaran, l'organisme social de caràcter bèl·lic i polític que dona lloc a la cúria, seria l'agrupació d'individus, masculins, amb habilitat guerrera i sense cap tipus de deficiència física que li priva d'exercir favorablement l'activitat del combat (Martínez-Pinna 1982, 37).

Tot plegat, amb el pas del temps, aquesta primitiva societat romana evoluciona a través de distintes fases caracteritzades per tenir canvis socials, econòmics, polítics i demogràfics bastant importants. Però, en l'àmbit militar, la societat romana primitiva continuarà tenint una organització similar.

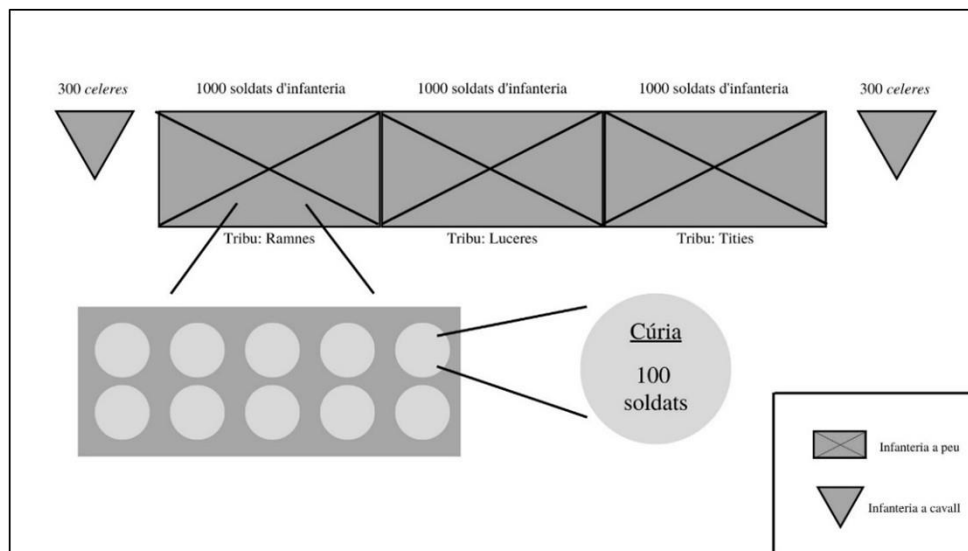
La figura de la *gens* és de vital importància per entendre els diferents aspectes sobre els quals es construeix la primitiva societat romana. Des dels inicis, va ocupar l'escenari polític i social dels romans i la resta de poblaments al voltant del Laci. Un escenari on prompte entraria un nou personatge, i no de bon grat per a l'aristocràcia romana: Tarquini el Vell. Entre les reformes que va realitzar podem destacar, en primer lloc, la introducció de membres de la societat no privilegiada dintre del senat per buscar un major equilibri d'interessos. El resultat fou l'equiparació de membres entre els privilegiats, *gentes maiores* i els no privilegiats, *patres minorum gentium* (Bravo 2015, 369). Per consegüent, els comerciants i artesans es van veure beneficiats a través del reforçament de la política exterior que va realitzar Tarquini fruit de la reestructuració que havia realitzat al Senat, sense tenir en compte les males conseqüències que suposava per a l'aristocràcia. Com a resultat de les seues accions, la influència gentilícia es veia reduïda (Barja de Quiroga 2004, 56-57).

3.2 El primer exèrcit romà

Com hem dit amb anterioritat, els reis etruscos son característics pel seu tret militar motiu pel qual, les primeres transformacions que van realitzar estigueren vinculades a aquest àmbit. A través de les seues reformes, Tarquini el Vell, el primer dels tres reis de la fase etrusca, fou el responsable de la davallada d'importància de la *gens* al voltant de l'exèrcit que caracteritzava fins eixe moment la monarquia romana (Barja de Quiroga 2004, 58). Però, no sols volia reduir la seua presència ja que des de l'inici, l'objectiu era destruir la prevalença individual, pròpia de la *gens*, per la implantació d'una altra moral centrada en la col·lectivitat i més adequada a la realitat existent. D'aquesta manera, Tarquini el Vell s'encarregà de destruir els fonaments sobre els quals la *gens* construïa el seu poder i, posteriorment, Servi Tul·li, a través de la destrucció de les cúries, faria desaparèixer finalment qualsevol tipus d'influència gentilícia en l'exèrcit (Martínez-Pinna 1982, 35).

Com a resultat de les transformacions que Tarquini el Vell va realitzar en l'àmbit militar, l'exèrcit resultant fou el següent: tres mil soldats configuraven l'infanteria sota el comandament del *rex* i altres 300 a cavall, rebien el nom de *celerēs*. Posteriorment, aquests últims van ser duplicats sent un resultat total de 600 *celerēs*.

La configuració de l'exèrcit es realitzava tenint en compte que cada una de les tribus a la qual li pertanyien 10 cúries, fruit de l'ampliació que va realitzar Tarquini, havia d'administrar a l'exèrcit un total de 100 individus per cúria. Tanmateix, cada centúria estava sota el comandament d'un cap oficial: el curiós. En el cas dels *celereres* o *equites* el comandament era exercit per el *tribuni celerum* (Goldsworthy 2005, 20-22).

Figura 1: reconstrucció de la composició i distribució de l'exèrcit resultant de les transformacions de Tarquini el Vell durant el seu regnat al voltant del segle VI aC. Elaboració pròpia.

L'exèrcit basat en un sistema de cúries i centúries havia nascut i amb aquest, la formació de l'exèrcit curi-centuriat, el reclutament propi de l'òrgan militar primitiu basat en ritus religiosos era eliminat i el combat adoptaria un caràcter disciplinari i estratègic sota la direcció de figures superiors. Per tant, la massa descontrolada i sense cap tipus d'estratègia quedava en un segon pla. Però, aquest exèrcit continuava amb una equipament bastant simple: una llança i escut seguint una estratègia ordenada però bàsica (Gilliver 1999, 13).

La descripció de la composició de l'exèrcit que va quedar establert a partir de l'arribada del rei Tarquini el Vell, està realitzada a través de la informació que, diferents autors clàssics com Titus Livi i Dionís d'Halicarnàs, han establert en les seues obres.

Per tant, sabent que la historiografia romana no comença a desenvolupar-se fins, aproximadament, el segle III aC, amb autors com Marc Porci Cató (234 – 149 aC) o Polibi (205 – 133 aC), d'una manera o altra, hem de tenir en compte que intentar cercar un resultat exacte sobre el nombre de membres que composava aquesta primera agrupació

de guerrers resulta en una tasca impossible però, almenys, entre les diferents fonts literàries clàssics i autors i autores contemporanis que han realitzat estudis al voltant d'aquest tema i segueixen fent-ho, podem realitzar interpretacions com les realitzades en la figura 1.

Amb la mort de Tarquini el Vell, assassinat possiblement a causa de les conseqüències generades pel seu conjunt de reformes realitzades al llarg del seu regnat, fou el torn del segon rei de l'etapa etrusca i sext de la monarquia romana: Servi Tul·li (Bravo 2015, 370).

La historiografia tradicional romana sempre ha tingut en compte la importància de la figura d'aquest monarca. Les seues reformes van transformar l'àmbit polític i militar resultant en un exèrcit organitzat en classes a través d'un cens i la incorporació a aquest de la formació hoplítica i l'estratègia en el camp de batalla. Però, basant-nos en les investigacions de Plini Fraccaro, historiador italià del segle XIX, en podem saber que la base sobre les quals es sustenten les seues reformes venen influenciades per la figura del seu antecessor, Tarquini el Vell (Martínez-Pinna 1982, 35).

Breument, el conjunt de reformes que realitza Servi Tul·li estan més vinculades a l'àmbit polític que el militar, sent aquestes les responsables d'una reestructuració política i social de la Roma del moment.

Per tant, les transformacions que es porten a terme tindran com a objectiu establir una funció política abans que una funció o estratègia militar. Però, en relació a la temàtica del present treball, destacarem les transformacions que van tenir dites reformes en l'exèrcit perquè els canvis que s'hi van introduir van permetre l'expansió i desenvolupament de Roma des que foren implantades fins bona part el període republicà (Bravo 2015, 367, 372, 373).

3.3 Servi Tul·li: l'exèrcit centuriat

Al voltant del segle VI aC, Roma havia experimentat un gran desenvolupament de la producció de manufactures i de l'activitat comercial a causa de l'expansió territorial i l'arribada d'un gran nombre de població.

Aquesta sèrie de transformacions milloraven l'economia romana però, tenint en compte la realitat del moment, el poblament que arribava a Roma per assentar-se no aportava cap tipus de benefici ni progrés a l'exèrcit ja que aquests no complien els requisits per ser considerats ciutadans (Roth 2009, 12-14).

Per poder fer front aquesta situació i sent conscient de la impossibilitat d'incloure'ls dintre de la ciutadania per les conseqüències socials que hi tindria, Servi Tul·li, va crear una nova tribu en la qual establir aquests nouvinguts i els registrà com a ciutadans. A més, substituï el nom de les restants tres originàries. En síntesi, Palatina, Esquilina, Colina i Sucusana (Roldán 1996, 23). Aquestes quatre tribus de caràcter urbà foren unides a les restants 16 tribus de caràcter rústic que estaven inscrites a l'*ager romanus* i que, a mesura que Roma anava expandint-se, arribaria a ocupar fins un total de 31 tribus rústiques amb l'objectiu d'establir la població restant (Barja de Quiroga 2004, 65-68).

El conjunt de reformes no sols havien d'estar emparentades amb la política com aquesta sèrie de transformacions de poblament al voltant del territori. Per vinculació, l'àmbit militar també va sofrir modificacions, sobretot, en el moment que Roma deixa d'estar relacionada solament amb aquells ciutadans rics que vivien al seu interior còmodament doncs, la necessitat de defensa de la ciutat i el desenvolupament de l'exèrcit com a peça clau de l'Estat requeria de la incorporació d'un major nombre d'individus.

En aquest sentit, com sabem, entre les reformes realitzades per Servi Tul·li, també conegudes amb el nom de "Constitució Serviana", caldria destacar l'atribució per part d'aquest de la formació d'un òrgan censatari a través del qual els ciutadans eren diferenciats per classes segons la seua riquesa.

S'ha de tenir en compte que entre tots els individus que conformaven la ciutadania romana, existien nombroses diferències en relació a la seua riquesa. Aquest fet era bastant visible en cadascun dels àmbits de la vida que afectaven al ciutadà però, era molt més clar en l'adquisició d'armament. Aleshores, aquells que tan sols podien adquirir una simple espasa mal forjada i fer-se amb pedres o bastons, no podien ser responsables de la defensa de la ciutat. En canvi, el ciutadà amb gran poder adquisitiu sí perquè era capaç d'adquirir un bon equipament (Sierra Estornés, 2012b, 483).

3.3.1 Organització i reclutament

Per solucionar aquest problema, el sistema censatari també fou establert a l'exèrcit a través de la *comitia centuriata*, una assemblea centuriada integrada al voltant de la repartició de ciutadans en diferents centúries, generalment, 193, i dintre d'aquestes en classes a les quals pertanyien en base a la seua riquesa i, al tractar-se de l'àmbit militar, també es relacionava amb el tipus d'armament que cada individu podia obtenir i aportar a l'exèrcit.

Un altre factor que va influenciar en Servi Tul·li per tal d'aplicar aquest tipus de divisió en l'exèrcit fou la motivació de cada individu a protegir els seus bens materials, en aquests temps, la terra. En conseqüència, tot aquell individu amb gran riquesa desenvoluparia un caràcter més vigorós a través de la lluita doncs sobre d'ell carregava el valor de les seues propietats. Pel contrari, els que tenien poques propietats i riquesa, a banda de ser pocs en nombre, decidirien salvar-se abandonant les línies de combat en cas de veure perillar la seua vida (Goldsworthy 2005a, 46-47).

Tot plegat, cada ciutadà va ser establert entre un total de cinc classes seguint l'ordre de la primera, com a classe més elevada, fins a la quinta, la classe més baixa. Els individus capacitats per tal participar en l'exèrcit amb un bàsic o avançat armament d'atac i defensa configuraven la *classis*. Per contra, els individus incapaços d'obtenir armes i armadures se'ls coneixia com els *infra classem*. (Roldán 1999, 42). A més, dintre de cada una de la classe sobre la qual es vertebra les centúries censades, hi havien dos agrupacions de membres segons la seua edat. Per una banda, es situaven aquells individus de 17 a 45 anys aproximadament coneguts amb el nom de *iuniores* i eren els encarregats de lluitar fora de la ciutat, és a dir, son els encarregats de defensar l'exterior de la ciutat en cas d'atac o els membres dels exèrcits responsables de l'expansió romana del moment. Per altra banda, tenim els individus amb edat d'entre 47 i 60 anys coneguts amb el nom de *seniores* i eren els encarregats de defendre l'interior de la ciutat. No marxaven cap a l'exterior en cap moment (Blanch Nogués 2011, 29-31).

En relació allò esmentat, cada una de les classes tenia un poder adquisitiu i una capacitat d'obtenir armament diferent al de l'altra classe. Però, qui era l'encarregat de l'equipament del soldat, el propi individu d'acord amb la seua riquesa o l'Estat mateix? Pareix que la informació que ens aporten els textos dels autors clàssics estableix que en temps de guerra, l'encarregat de l'equipament dels soldats era responsabilitat del propi Estat (Sierra Estornés 2012, 485).

Aleshores, quin era el motiu de la divisió segons la riquesa? Per una banda, tenim el factor estimulants en la defensa ferma per part de l'individu de les seues propietats front a enemics externs que s'ha comentat abans. Per altra, un impost de guerra. La "Constitució Serviana" permetia establir quin seria l'impost bèl·lic pertinent a pagar per tal de finançar l'exèrcit i així, cada individu que conformaven les classes i, en base a la classe a la qual pertanyia, rebria un armament més avançat o més bàsic. Segurament, aquesta situació perviuria fins les reformes que va realitzar Marius al segle II aC.

Inclús, sabem gràcies a la documentació existent que els exèrcits de Juli Cèsar eren equipats pel propi general sota pagament de dites despeses després a través de les riqueses que obtenien dels saquejos i conquestes o per part del Senat (Sierra Estornés 2012, 485-486).

Altres mirades, com és la de l'arqueòleg Fernando Quesada, estableix que tal vegada era l'Estat romà l'encarregat de l'equipament dels seus en casos concrets i que, en conclusió, segons el seu punt de vista, era el propi soldat l'encarregat d'equipar-se a sí mateix (Quesada 2006b, 75-78).

3.3.2 Armament i finançament

En relació a l'equipament dels soldats de l'exèrcit, segons els textos de Livi o Dionís, l'Estat romà era el responsable de l'equipament dels soldats. Durant el regnat de Tuli Hostili (673-642 aC) el monarca es va encarregar d'armar a cada romà disponible per tal de fer front als sabins. Un altre exemple similar el trobem durant el regnat del primer rei etrusc, Tarquini el Vell (616-578 aC) amb les diferents expedicions militars front als etruscos. Continuant amb el mateix tema, segons Dionís d'Halicarnàs (III, 33, 3), la "Constitució Serviana", a banda de permetre'ns saber com es realitzava l'organització de l'exèrcit caracteritzat per centúries i dintre, les classes pertinents, també ens permet conèixer la varietat d'armament a l'hora de reclutar els membres de l'exèrcit i el seu finançament.

Bàsicament, l'exèrcit estava construït a partir de 193 cúries. Com ja hem dit, cada centúria estava dividida en cinc classes basades en la riquesa. Per entrar en detall, la primera classe estava formada per un total de 80 cúries les persones de la qual tenien sota la seua propietat un valor total de 100.000 asos. Cada centúria estava dividida en l'exèrcit de campanya, *iuniores*, i l'exèrcit responsable de la defensa de la ciutat, *seniores*.

A partir de la segona classe, fins la quarta inclosa, el total de cúries pertinents era de 20 però el valor en propietat era diferent. La segona classe corresponia a aquells que tenien un valor total de 75.000 asos.

La tercera classe corresponia amb aquells que tenien un valor total de 50.000 asos. En el cas de la quarta classe, el valor total corresponent era de 25.000 asos. L'última classe, la quinta, estava composta per 30 cúries on cada individu tenia en propietat un valor total de 11.000 asos (Roth 2009, 13-15).

Amb aquestes cinc classes, el nombre total de cúries és de 170, la resta faltant es completava amb els *equites* sent un total de 18 centúries i situats per damunt de la primera. La resta de membres que tenien un valor per sota del cens establert eren coneguts amb el nom de *capite censi* o *proletarii* sent un total de 5 cúries (Roldán 1996, 23-25). L'assemblea de ciutadans, la *comitia curiata*, també era utilitzada per a l'àmbit polític electiu del poble romà. Cada votació que es duia a terme necessitava del vot individual de cada una de les centúries. Per exemple, les 80 centúries de la primera classe comprendrien un total de 80 vots.

Encara que d'alguna forma hi hagi participació de les classes inferiors, el resultat de la unió entre les 80 centúries de la primera classe i les 18 superiors, els *equites*, eren superiors en vots a les restants centúries des de la segona fins la quinta. A més, el terme "centúria" no guardava ja cap tipus de relació amb els cent individus que feia referència des d'un primer moment. Per tant, les classes més altes tenien el control seu i el de la resta de membres de la comunitat (Bravo 2015, 371-372).

Seguint amb el principi de "tant tens, tant vals", cadascun dels individus de les diferents classes rebia per part de l'Estat, un equipament corresponent al seu valor en el registre censatari (Beard 2015, 112).

Però, com podia solament l'Estat fer front a aquestes enormes despeses? Tal vegada, si tan sols tinguérem en compte les armes dels diferents soldats, la càrrega que hauria d'afrontar Roma no seria molt elevada. En canvi, les campanyes militars siguin pel motiu que siguin, comprenen moltes més coses que ajuden a créixer la despesa total: animals, armes, transport o aliments entre altres coses (Beard 2015, 111-112). Llavors, l'Estat aconseguia finançament complet o no, a través d'un impost de guerra obligatori per a cada una de les classes el qual era proporcional a la riquesa de l'individu i per tant, també quedava reflectit en l'equipament que cada individu rebia.

Segons Tiuts Livi, en el cas dels *equites*, a banda del pagament d'aquest impost de guerra, també havien d'assumir una càrrega extra amb un impost anual ja que a banda de ser els soldats millor equipats per al camp de batalla, rebien a banda del seu equipament un cavall el manteniment del qual era anual i bastant costós (Muñiz Coello 1978, 245-246).

En el cas concret de la primera classe, al ser l'encarregada d'aportar una major quantitat de càrrega impositiva, el seu equipament era el més complet.

En relació a l'armament defensiu, la part superior estava composta per la *lorica*, una espècie de cuirassa que li protegia el tronc i el casc o *galea*. La part inferior es protegia amb les grebes o *ocreae*. Com a arma defensiva feia ús d'un escut ovalat o *clipeum* i l'arma ofensiva era una llança o *hasta* i l'espasa coneguda generalment com a *gladius*. La segona classe compartia bastants similituds amb l'equipament de la primera. Tan sols, el *clipeum* era substituït per un *scutum*, és a dir, un escut quadrat i l'absència de la cuirassa superior. El mateix ocorre amb els membres de la tercera classe. El seu equipament era igual que el de la segona però, no tenien l'armament defensiu inferior: les grebes. La quarta classe es caracteritzava per tenir una petita llança la qual llençarien a l'enemic i una *hasta*.

Ambdós configurarien l'únic equipament i de caràcter ofensiu doncs el defensiu era pràcticament inexistent (Goldsworthy 2005a, 26-29). A causa de la quasi incapacitat de realitzar un pagament mínim que l'impost de guerra requeria per a aquest grup, la quinta classe no tenia cap tipus dels elements esmentats. Tan sols, la seua presència amb la companyia de simples pedres que llençaven amb fones contra els enemics. En últim lloc, tenim les 5 últimes centúries que conformen el *capite censi*. El seu valor era tan baix que no eren considerats de cap classe (Santossuoso 1997, 83).

Per una banda, es trobaven els músics que conformaven un total de dos centúries junt a altres dos d'enginyers. L'última centúria estava conformada per un *tumultum* d'individus que ajudaven en les feines brutes de l'exèrcit durant la campanya junt als *calones*. Durant aquesta etapa, l'anterior amb Tarquini el Vell i fins a les reformes de Marius a principi del segle II aC, l'exèrcit era temporal i el servici que realitzava cada soldat estava limitat a un màxim de campanyes i anys, generalment, 15 (Goldsworthy 2005a, 46-47).

Aquest sistema censatari a través del qual la població quedava ordenada a partir de la taxació del valor monetari i terrenal, per a la majoria d'autors contemporanis, no en correspon temporalment amb el desenvolupament social de la monarquia i la seua capacitat organitzativa d'aquell moment.

Aleshores, si fos possible, s'estableix l'hipòtesi que aquests monarques no en formen part d'aquest segle si no de posteriors, aproximadament, segle IV aC (Barja de Quiroga 2004, 72-73).

3.3.3 La tàctica hoplítica

Com ocorre amb la majoria de la informació de la que disposem relacionada amb l'etapa monàrquica, les diferents fonts existents no tenen l'oportunitat de descriure'ns com era la composició i la lluita d'aquests tipus d'exèrcits de manera detallada. Així hi tot, la hipòtesis que ens permet d'alguna forma entendre millor aquest tema, de la mateixa manera que justifiquen els textos clàssics com el de Titus Livi, el trobem en la relació cultural que hi compartien els diferents pobles de la península itàlica, en concret, les influències que rebien llatins i etruscos a causa de la proximitat entre ambdós (Zhmodikov 2000, 67-69). Aquests últims, a partir del segle VII aC, fruit dels intercanvis comercials, adoptaren de les colònies gregues de la Magna Grècia la composició aproximada del tipus d'armament que utilitzaven i la seua tàctica de batalla per excel·lència: l'hoplítica (Bishop 2018, 39-40).

Així, sabent que l'últim període de l'etapa monàrquica estigué caracteritzada pel regnat de reis etruscos, el seu tret militar hauria de vindre acompanyat de la introducció d'aquest tipus de combat doncs, tenint en compte altres dades, resulta bastant difícil establir quin va ser el moment exacte en el qual la *gens* substituïria el seu tipus de combat que havia estat utilitzant durant tant de temps.

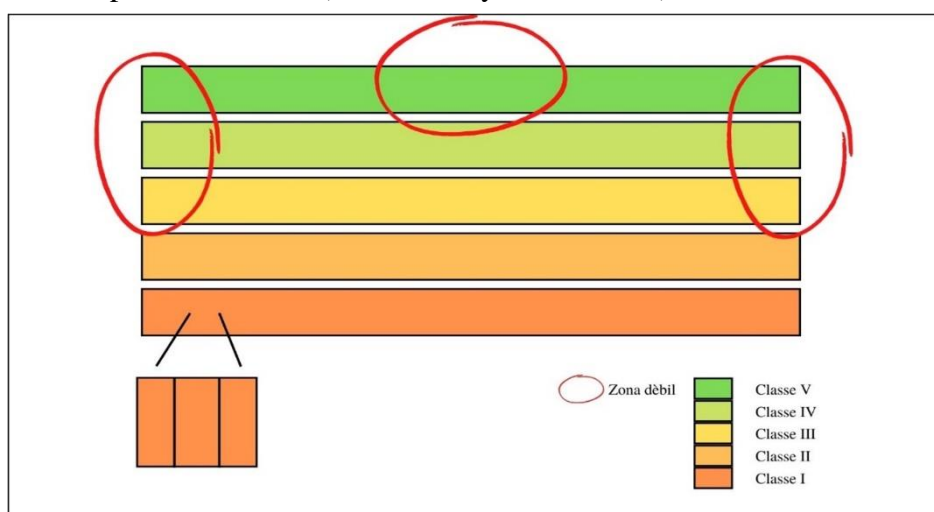
Com funcionava aquest tipus de lluita? Hereva de les primeres falanges hoplítiques gregues que van néixer al voltant del segle VIII aC, tradicionalment, es tracta d'una lluita de grup fent ús d'una formació tancada on cada soldat junta la força amb la del seu company per tal de formar una massa compacta a partir de la qual aguantar les empentes de l'enemic (Goldsworthy 2005a, 22-23). L'armament ofensiu estava conformat per una llança llarga, una espasa curta i un escut rodó de metall. L'armament defensiu era un casc que protegia rostre i cap, la cuirassa de metall i les grebes. De vegades no era important el tipus d'armament que hi portava cada soldat sinó el nombre que conformava la falange perquè l'objectiu era augmentar la força de la massa que els permetria junt als escuts i llances, resoldre ràpidament el combat en el moment que entraven cos a cos amb l'enemic (Bishop 2018, 42-43). Aquests tipus d'exèrcits, basaven la seua composició en la formació de línies bastant llargues i profundes. Els hòmens de la primera i segona línia eren els encarregats de fer front a l'enemic. Amb les seues llances ferien o mataven per tal d'obrir esclatxa en la línia enemiga i amb el seu escut es protegia la part exposada del company.

La resta de membres de la falange s'encarregava d'ajudar a aguantar les empentes de l'enemic, recolzar als companys que es trobaven combatent i reemplaçar-los en cas de mort o ferida que no els permetria seguir lluitant.

Aquest tipus de tàctica ha sigut tradicionalment relacionat amb la figura de Servi Tul·li qui la va introduir a través del seu conjunt de reformes. La falta de dades impedeix explicar detalladament i amb seguretat l'exèrcit romà d'aquest moment però, tant els autors clàssics com les restes arqueològiques, ens permeten saber de l'existència d'un exèrcit caracteritzat per fer ús de la falange ja que l'organització de la ciutadania i la relació d'aquesta amb l'exèrcit segons la seua riquesa era propi d'aquesta tàctica (Martínez-Pinna 1982, 41-42).

Amb l'arribada de Servi Tul·li i la composició de l'exèrcit a través de les distintes classes, la línia única i compacta fou abandonada per la creació de diverses on cada una de les classes era formada en columnes compostes aproximadament d'un total de de 45 – 50 individus (Roldán 2015, 34-35).

Però, tant en els primers temps d'ús de la tàctica com a partir de la reforma serviana la qual estigué en ús fins el segle IV aC, aquest tipus d'exèrcits eren dèbils pels següents motius: els terrenys bastant accidentats i la falta d'armament igual per a tots perquè encara que la classe primera i segona estigueren perfectament armats, la resta de l'exèrcit, quasi la meitat, podia ser sobrepassat en qualsevol moment. Un fet que així fou demostrat per part dels gals al voltant del segle IV aC on derrotaren als romans en la batalla de Alia l'any 390 aC, aproximadament (Goldsworthy 2004, 24-25).

Figura 2: representació de l'exèrcit t el regnat de Servi Tul·li. Formació i classes a través de l'ús de la tàctica hoplítica en el camp de batalla. Elaboració pròpia.

4. L'exèrcit en temps republicans. Marc Furi Camil, Polibi i Cai Marius.

Tot aquell que tinga una petita noció al voltant de la història de Roma o aquells amants innats que dediquen la seua vida a investigar al voltant de la seua història i ajudar a la resta a entendre un poc millor el seu passat, el que més li sorprèn es la capacitat que va tenir un petit poblament situat en el Laci a partir del 753 aC, poder realitzar amb el pas dels segles una expansió tan gran que a mitjans de l'etapa imperial, el total en quilòmetres quadrats que componia l'extensió del territori delimitat per la frontera del *limes* es situava en una mitja de 4,5 o 5 milions segons els textos clàssics (Barja Quiroga, 2004, 76).

4.1 Les reformes de Marc Furi Camil

Però, abans d'arribar a aquest punt, Roma va veure casi desapareguda la seua existència al voltant del segle IV aC, set segles abans de la seua màxima expansió. Després de la gran victòria sobre la ciutat de Veïes i la posterior destrucció de la ciutat sobre el 396 aC, ningú pensaria que tan sols 5 anys després, l'exèrcit romà seria derrotat front als gals en la batalla de l'Àl·lia, en el 387 aC, junt al posterior saqueig, crema i destrucció de Roma per part d'aquests (Roth 2009, 16). Generalment, fou un episodi que influencià en la ment dels romans i punt d'inflicció perquè és a partir d'aquesta calamitat i altres petites derrotes les que van provocar que el polític i dictador Marc Furi Camil hagués de transformar l'exèrcit amb reformes com les que van tindre lloc durant el regnat de Servi Tul·li, vigents fins la derrota en Àl·lia (Beard 2015, 174-175).

A causa de la superioritat per part dels gals sobre l'exèrcit hoplític dels romans, compacte pel centre, però dèbil pels extrems en el moment que el teu enemic et supera en nombres, Camil, qui també havia utilitzat aquest tipus de formacions i en tenia clar els seus avantatges i desavantatges, abandonà el concepte present en pro d'una legió formada, bàsicament, en tres grans línies d'infanteria a peu mantenint l'agrupament en centúries però no de 45 o 50 membres. A partir d'ara, el nombre augmentaria a 60 infants per centúria. El nombre d'infants a cavall, els *equites*, continuà sent el mateix. D'aquesta manera, l'exèrcit caracteritzats per l'agrupació censitària: primera classe, segona classe, tercera classe etc., era substituït per l'agrupament de soldats en base a la seua edat i experiència a través de la disposició de tres línies. En primer lloc, quedaven situats els *hastati* conformats pels soldats de menor edat. En segon lloc, els *principes*. En última posició, els equivalents a la primera classe en temps de Servi Tul·li: *triarii*, qui degut a la seua experiència i veterania quedaven en últim lloc (Le Bohec 2013, 143-146).

Tenint en compte que durant aquest temps i seguint amb la línia estudiada, l'Estat continuava sent el responsable d'equipar cada un dels infants. Segons Livi, a partir de les reformes de Camil, el reclutament de la infanteria era realitzada en base al cens però no s'agrupava per classe com ocorria durant la "Constitució serviana". Llavors, les armes ofensives i defensives continuaven guardant relació amb el valor de l'impost de guerra que es pagava per tal de sufragar les despeses de les campanyes. Aleshores, els membres de la primera línia tindrien un pitjor armament ofensiu i defensiu a diferència de la segona, millor equipada però menys que la tercera. (Sierra Estornés 2012, 487).

Les classes situada per baix dels *hastati*, va passar a conformar els grups de reserva i fustigació a distància. La quinta classe durant l'exèrcit de la monarquia continuà desenvolupant el mateix paper ja que la seua capacitat adquisitiva en el cens no els permetia major cosa. Per una banda es situaven els *velites* i els *accensi*. Ambdós eren un tipus d'infanteria lleugera encarregada de complir les funcions de fustigació de l'enemic a distància. Per altra, els *rorarii* que constituïen les reserves de l'exèrcit en cas de necessitat (Goldsworthy 2004, 30-31).

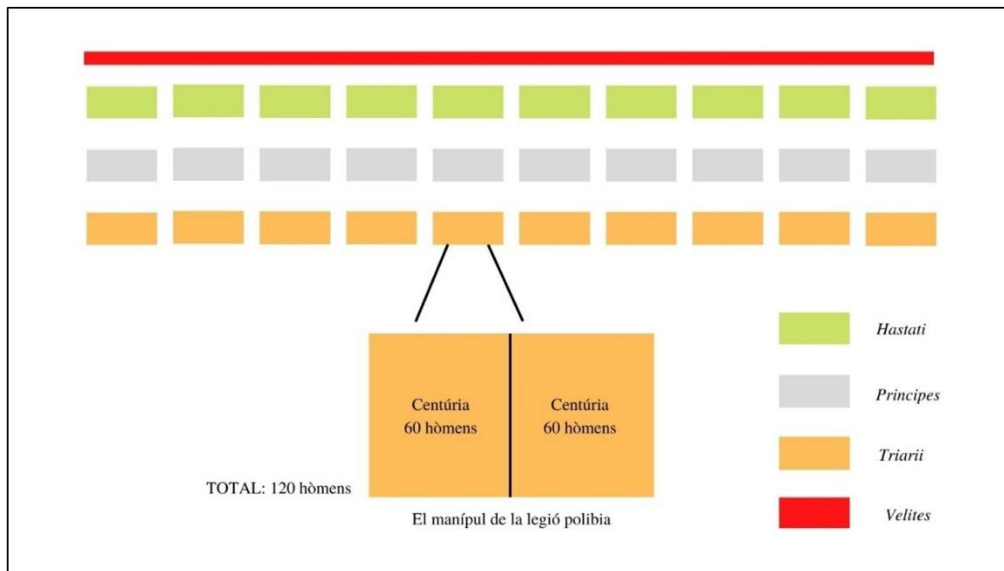
L'exèrcit total que va resultar de la reforma de Marc Furi Camil estava conformat per 4000 o 4200 hòmes. Livi ascendeix aquesta xifra al voltant de 6000 si tenim en compte les tropes encarregades de fustigar, reserva i la cavalleria (Roldán 1996, 60-61). Per altra, la tàctica no distava molt del passat exèrcit. La diferència la trobem en el nombre de línies que l'enemic havia de superar. Els *velites* s'encarregaven de desgastar l'enemic a distància abans d'entrar al front de batalla amb la primera línia d'*hastati*. Si aquesta era superada, els restants infants es cobrien al darrere de la segona línia formada pels *principes*, millor armats i frescos. Per últim, els *triarii*, eren els encarregats de posar fi si fos necessari a la batalla amb la victòria o sent derrotats. En el cas de l'última opció, s'encarregarien de protegir la rereguarda dels seus companys fins la mort (Blanch Nogués 2011, 30).

4.2 La legió políbia

L'any 354 aC, Roma es va encarregar de realitzar un tractat de pau amb les tribus sabèl·liques per poder fer front als problemes i conflictes que tenia amb als tribus llatines. Malgrat tot, els objectius que compartien romans i samnites va provocar que aquest hagueren d'enfrontar-se posteriorment fins el 295 aC. Fou durant aquest període i, una vegada més, a causa de les derrotes en el camp de batalla, que es va produir una nova reforma en l'estructura de l'exèrcit (Bravo 2015, 397-398).

Pel que fa a les fonts disponibles, majoritàriament en destaca l'autor grec Polibi de Megalòpolis, del qual s'ha utilitzat el seu nom per designar la divisió de l'exèrcit en manípuls que va tenir lloc en aquesta reforma: la legió políbia. Rep el seu nom perquè fou aquest historiador grec qui a través dels seus tractats va teoritzar en profunditat sobre aquesta etapa de l'exèrcit romà (Roldán 1996, 71-72).

Deixant aquestes hipòtesis de banda, la Guerra Samnita va provocar la introducció del manípul a través d'una nova reforma de la qual em desconexem autoria. Segons els textos de Livi i Polibi, aquesta nova tàctica consistia en la divisió de cada una de les línies que conformaven l'exèrcit en deu manípuls i la duplicació de cada centúria, generalment, 60 hòmens. El resultat final eren 120 infants a peu per manípul per a la primera i segona línia. En el cas de la tercera, continuava mantenint el mateix nombre però si sofria la divisió com la resta (Goldsworthy 2004, 46-48).

Figura 3: representació de la composició de l'exèrcit manipular i disposició en el camp de batalla. Elaboració pròpia.

L'explicació del manípul es tracta en profunditat en el darrer apartat del TFG: el combat: duració i desenvolupament.

Per entrar en detall, durant aquest moment l'exèrcit continua tenint el caràcter de milícia temporal on cada un dels manípuls era conformat per les dues centúries de 60 hòmens, donant un resultat total de 120 per als *hastati* i *principes*. Els *triarii* conformaven un total de 60. En el camp de batalla, la disposició es realitzava en columna, és a dir, una centúria darrere de l'altra.

En el moment que aquesta havia d'establir combat, la centúria del darrere es situava al costat de l'altra (Roldán 1996, 76). Al mateix temps, l'infanteria estava dirigida per un centurió que tenia sota les seues ordre una centúria. Aquest comandament era elegit per demostrar en el camp de batalla les seues habilitats de combat i de lideratge doncs havien de tenir cura abans dels hòmens que conformaven la seua centúria que la seua pròpia persona. Tenint en compte el nombre de centúria que composava cada manípul, en total hi havia dos centurions recolzats pels *optio*, una espècie d'oficials. A més, per tenir una senyal identificadora en el camp de batalla, a cada centúria li corresponia un porta estàndard, el signífer (Le Bohec 2013, 187).

4.3 Cai Marius i l'exèrcit professional

Durant l'etapa de les Guerres Púniques, concretament entre els anys 264 i 150 aC, l'exèrcit romà manipular va sofrir una sèrie de derrotes front al general Aníbal. Unes vegades, a causa de la superioritat de la cavalleria que els cartaginesos tenien front els romans i altres pel comandament de les pròpies legions. En particular, cada individu encarregat de dirigir la totalitat de l'exèrcit, el cònsol, no tenia cap tipus d'experiència militar, més bé, política. Tal vegada, no hi hagués cap tipus de problema si l'exèrcit havia d'enfrontar-se a grups de tumultuosos bàrbars però, aquesta situació canviaria durant les guerres púniques i la conquesta d'Hispania ja que els comandants d'aquests exèrcits estaven experimentats en el camp de batalla. Per posar una solució, des de les institucions romanes es va implantar una educació que a banda de política senatorial, també comprenia el servici militar (Bravo 2015, 399-402). Sota aquestes premisses es va formar Cai Marius, responsable de realitzar la reforma més important de l'exèrcit fins al moment i que començaria a construir la base de l'exèrcit imperial posterior.

L'expansió progressiva de Roma fora d'Itàlia va provocar que el reclutament anual que es realitzava per construir l'exèrcit, el *dilectus*, cada vegada tingués menys èxit. Per una banda, hem de recordar que aquests exèrcits estaven formats per milícies de ciutadans i, per tant, l'enrolament que realitzaven durant un temps els impedia exercir el que reialment eren: individus amb propietats, negocis i terres les quals havien de cultivar. L'adquisició d'un major nombre de províncies fruit de l'expansió aconseguida front als exèrcits cartaginesos, feia necessari l'ús de més contingents durant un major temps. Aquesta situació es traduïa en l'abandó de les terres per part dels legionaris situats entre la primera i la quinta classe els quals, eren els membres que donaven lloc al cos principal de qualsevol exèrcit del moment (Roth 1999, 89-91).

Aquesta situació era insostenible perquè la victòria que s'obtenia necessitava d'un temps de lluita extens. Intentar realitzar campanyes curtes resultava en progressives derrotes.

Dintre de la reforma que va realitzar Cai Marius, la primera acció que realitzava havia de posar una solució al problema existent en el *dilectus*. A finals del segle II aC i principis del segle I aC, Cai Marius és elegit com a cònsol i enviat al nord d'Àfrica per tal de continuar la guerra contra el regne nùmida. Tenint en contra la voluntat del Senat i la negació a reclutar noves legions, va mobilitzar els *capite censi*.

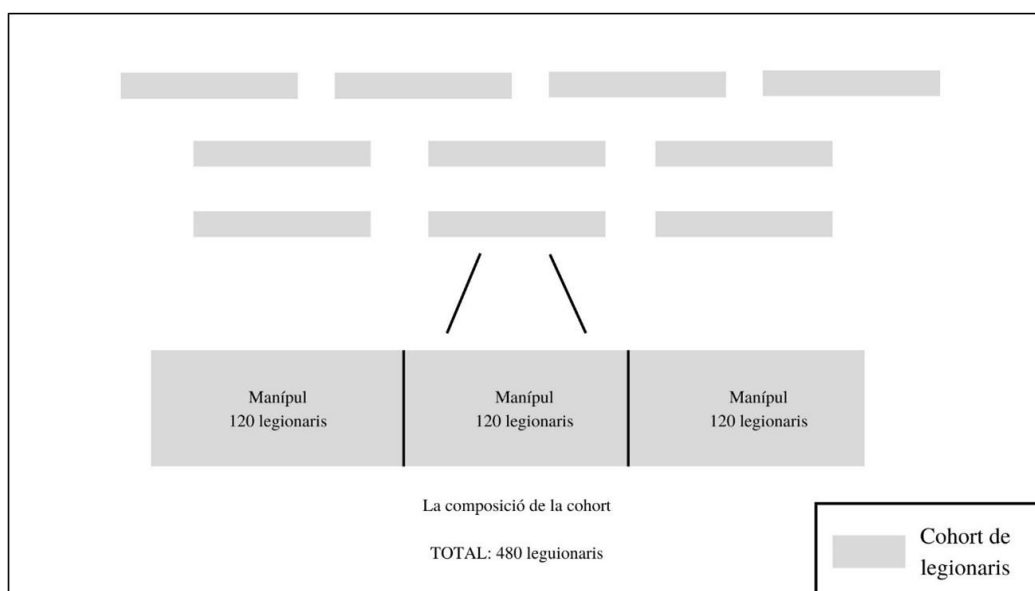
Aquells que fins el moment no havien sigut considerats de cap tipus de classe a causa del seu baix valor, tingueren l'oportunitat de començar a formar part de l'exèrcit. Amb la introducció d'aquests, la relació entre el soldat i la seua propietat era menor fins al punt que, poc a poc, les tradicionals classes que componien l'exèrcit serien substituïdes per persones sense cap tipus de propietat i així, destinar la seua vida completa al servei de l'exèrcit i del seu superior. Per aquest servei, com venia sent des del segle II aC, el legionari rebia un salari del *aearium*. Aquest sou, el *stipendium*, el legionari havia cobrir les seues necessitats bàsiques. La infanteria a peu rebia una quantitat aproximada de 110 o 120 denaris. El sou dels centurions i *equites* era el doble (Goldsworthy 2005a, 46-48).

A més de transformar la composició de l'exèrcit, Cai Marius realitzà una altra acció relacionada amb la tàctica i el comandament. L'exèrcit amb la tàctica manipular fou substituït per la cohort, una nova agrupació d'infanteria que consistia en la unió de tres manípuls, és a dir, sis centúries. D'aquesta manera, la profunditat i resistència que s'aconseguia era major per així, suportar millor les càrregues dels enemics Zhmodikov (2000, 114-117). L'estructura de línia en tres nivells o *triplex acies* continuà utilitzant-se doncs aportava profunditat i lleugeresa en el moment d'intercanviar cohorts en el camp de batalla. Tanmateix, aquestes línies podien arribar a obtenir una profunditat de quatre motivat per la necessitat del moment. Altres avantatges que ofería la cohort era l'optimització en el nombre d'oficials que componien el total de l'exèrcit i als quals havia d'enviar les ordres el comandant de cada legió. En total, el nombre anterior de 30, un per cada manípul, es reduïa a 10 amb l'agrupació de tres manípuls que conformaven una cohort. I també, una única cohort de legionaris era suficient per fer tasques petites que no necessitaven d'un gran nombre de soldats (Le Bohec, 2013, 19-21).

En relació amb l'infanteria, el manípul establia un exèrcit caracteritzat per la presència de soldats amb armament ofensiu i defensiu diferent en base a la seua edat i riquesa. Llavors, amb la reforma de Marius, aquest armament de l'infanteria es va homogeneïtzar ja que segons autors contemporanis com Goldsworthy, és a partir d'aquest moment quan l'Estat s'encarregaria d'oferir les armadures i armament necessari per al legionari (Goldsworthy 2005a, 47).

Com hem exposat abans, seguint la línia de Dionís i Livi, demostren que l'Estat ja era responsable d'administrar les armes, roba i armament a l'exèrcit. Per tant, la diferència en aquest moment era la no necessitat de repartir entre un tipus de classe o altre l'equipament segons l'impost de guerra. Aleshores, tota l'infanteria a peu compartirà les mateixes armes ofensives i defensives, l'indumentària i l'armadura (Roth 2009, 92, 93). En els següents apartats es descriurà detalladament.

Seguint amb les modificacions, a banda de les armes i armadures, el nombre total d'infants a peu i a cavall ascendia a 4800 dividits entre un total de 10 cohorts la qual estava formada per 480 soldats. Aquestes dades son genèriques però no hi ha certesa de l'existència d'una legió que haja lluitat en el camp de batalla amb aquest nombre tan elevat. Allò important a tenir en compte és el canvi del manípul a cohorts, el nombre total de cada cohort i l'avantatge tàctic que atorgava a l'exèrcit en el camp de batalla (Bishop 2018, 67).

Figura 4: representació del desplegament d'una legió romana en el camp de batalla fent ús de la formació en cohort, una nova unitat establerta a partir de les reformes de Marc Furi Camil. Elaboració pròpia.

4.4 L'exèrcit en temps republicans. Una visió pròxima al voltant del soldat i la seua realitat.

Fins ara, la "realitat" analitzada al voltant d'aquest treball ha estat en direcció al tema establert en els objectius però seguint l'anàlisi que la historiografia tradicional, moderna i contemporània han realitzat. En resum, una evolució de l'estructura i tàctica que l'exèrcit romà ha tingut amb el pas del temps a partir d'una sèrie d'episodis que demostraven la mancança del propi exèrcit front als avanços de l'enemic i que, en conseqüència, els romans, a través de l'aprenentatge, feien front amb les diferents reformes internes.

A partir d'ací, l'enfocament de l'anàlisi passarà a ocupar un pla més intern, més proper al legionari, amb l'objectiu d'intentar conèixer de manera detallada com era la vida en l'interior de les legions romanes. És convenient indicar que l'anàlisi es realitza tenint en compte la informació disponible doncs, a diferència de l'època imperial, la documentació e investigació al voltant del període republicà és bastant escàs i molt generalitzat. Com la informació que en tenim sobre l'estructura i funcionament de l'exèrcit a partir del segle III aC enrere és molt generalitzada, la localització i descripció dels diferents elements a continuació exposats, corresponen amb segle III aC i, sobretot, amb l'exèrcit resultant de les reformes de Cai Marius a partir del segle I aC del qual en tenim més detall. A més, cal tenir en compte de la necessitat d'analogies entre l'exèrcit de l'època republicana i el de l'època imperial molt més documentada no sols pels autors i l'arqueologia, si no per la pròpia societat del moment i així, ens permet almenys establir hipòtesis.

Generalment, quan pensem en la composició d'un exèrcit, el primer que ens ve a la ment són els soldats que componen l'infanteria a peu, dividida en tropes lleugeres i pesades, segons època, i l'infanteria a cavall. Tots conformen la màquina que lluita de manera ordenada i amb valentia però, al mateix temps, es converteix en un instrument que necessita d'una sèrie de necessitats bàsiques que van des de la pròpia vestimenta, armament, alimentació i d'altres relacionats amb l'higiene personal o part de l'equip personal de cada un dels legionaris. En conjunt, tots aquets elements conformen el *stipendium* (Muñiz Coello 1978, 243).

4.4.1 Alimentació

Un dels elements principals que l'*aerarium* provinent del Senat necessitava cobrir del *stipendium* era l'alimentació. Aquest és un tret vital per a la vida d'un legionari i més, per a l'exèrcit perquè, sense aliments, no hi ha energia, i sense aquesta, cap soldat pot lluitar.

Per tant, una dieta variada era clau per al manteniment dels soldats, enaltir el seu esperit i desenvolupar-se en el combat. Si en qualsevol campanya tenia lloc una mancança d'aliments, provocava l'aparició de problemes de salut entre els soldats i els inhabilitava per al combat (Gilliver 1999, 55).

En base a la informació que tenim respecte a l'època imperial, segons Roth, les menjades que es realitzaven per un legionari en temps de la República no en seria molt diferent ja que és una cosa bàsica en la vida diària de qualsevol individu dins o fora de l'exèrcit (Roth, 2009, 12-13).

Per una banda, la primera menjada era al *prandium*, que seria l'equivalent al nostre dinar del mig dia. Per altra, la *cena*, una engolida d'aliments abans de dormir. Tal vegada, si el temps ho permetia, també es podria realitzar alguna menjada abans de sortir a la marxa o durant aquesta per millor el seu rendiment (Roth 1999, 53-54).

Pel que fa als tipus d'aliments que conformen la dieta, durant l'època republicana, cal situar en primer lloc el cereal de blat el qual constituïa la base de la dieta. Equivalia entre un 70 o 80% de les calories i es consumia en forma de pa o farinetes. L'ordi era un altre cereal també present però s'utilitzava per millor la dieta dels animals en el moment que la pastura no era possible (Le Bohec 2013, 94).

En segon lloc, la carn. Les proteïnes permeten el bon desenvolupament de la musculatura. Llavors, havia d'estar present per obligació dintre de la dieta. A diferència del blat, la quantitat de la carn la situaríem en valors aproximats del 3 o 5 % doncs, seguint allò establert per Goldsworthy, la quantitat de carn que un legionari consumia al dia no era superior a 200 grams (Goldsworthy 2004, 134).

En tercer lloc, l'aigua. Està comprovat científicament que els humans tan sols poden sobreviure sense menjar al voltant de dues setmanes. En el cas de l'aigua, màxim 3 o 4 dies. Així, si ara és un elements imprescindible en aquest món caracteritzat per la globalització, en l'època antiga ho era més.

Aproximadament, un legionari necessitava una mitja de 2 litres. Aquesta xifra augmentaria o davallaria segons factors climàtics i físics.

A banda dels soldats, l'aigua era un element bàsic per als animals que acompanyaven l'exèrcit els valors dels quals eren mínim el quíntuple que una persona (Muñiz Coello 1978, 245-246).

En quart lloc, el vi. Unit tradicionalment amb la cultura clàssica grega i romana, era un altre element imprescindible en la dieta del soldat a causa del seu valor nutritiu. A banda de formar part de la dieta bàsica, tenia propietats curatives degut a la capacitat de desinfectar de l'alcohol present a causa del ferment (Morillo Cerdán i Martín Hernández 2005, 38).

En últim lloc, i a mode de síntesi, cal nomenar les verdures, fruites, llegums, sal, peix, formatge i figues. La implantació d'aquests últims en la dieta de cada legionari no suposava una quantitat tan elevada com les principals que hem esmentat en un primer moment però, era una forma de tenir a l'abast altres tipus d'aliments i així, no sofrir cap tipus de desproveïment en qualsevol moment.

4.4.2 Indumentària

Cada legionari, a banda d'estar equipat amb la seua armadura, sota d'ella duia una sèrie de peces tèxtils amb les quals vestir. D'aquesta manera, en el moment que era necessari fer ús de les armes i les armadures, aquesta indumentària ajudava a carregar amb el pes i evitar lesions fruit del llarg temps. Aquestes robes havien de ser còmodes i adequades perquè, com passa amb l'alimentació, el fred o calor que un soldat podia sofrir durant la campanya afectaria al seu rendiment (Le Bohec 2013, 65-66).

Seguint l'analogia imperial a causa de la falta d'informació i restes arqueològiques que ens verifiquen les robes de l'època republicana, la peça bàsica que tot soldat o ciutadà de roma duia al damunt era una túnica de mànigues curtes feta amb llana. El motiu de l'ús d'aquesta matèria primera es deu als avantatges que altres peces realitzades amb fibra vegetal com el lli o el cotó no en tenien. Els romans no duïen cap tipus de roba interior sota aquesta. La pròpia túnica feia de roba interior i de roba exterior. Situant-nos en l'època republicana, les robes dels legionaris guardaven bastant similituds i no estaven tan diferenciades com si ocorre durant l'època imperial (Le Bohec 2013, 82-83).

A banda de la túnica de llana, qualsevol soldat romà complementava la seua vestimenta rudimentària amb les *caligae*.

Aquestes eren una espècie de sandàlies realitzades amb cuir. Amb l'objectiu de millorar la fricció sobre el terreny i augmentar l'adherència que resultava en una marxa més còmoda i una millor empenta front a l'enemic, les parts inferior de les *caligae* estaven revestides amb tatxes o claus. Cadascuna de les *caligae* necessitava al voltant de 45 o 50 tatxes que amb el temps es perdien i havien de ser reposades pels propis soldats amb ferramentes rudimentàries (Roth 2009, 176-177).

Per completar aquest apartat de la roba, en últim lloc tenim el cinturó, que també era fabricat amb el cuir com a matèria prima. La funció del cinturó era la d'aguantar la *gladius* de cada soldat i repartir el pes de l'armadura des dels muscles fins a tota la resta del cos a través de la seua unió amb els malucs (Roth 2009, 177).

4.4.3 Armes i armadures

Per poder oferir una informació més detallada al voltant de les armes i armadures que feia ús el legionari, la descripció es realitzarà a partir de la reforma de Cai Marius ja que és un moment d'homogeneïtzació de l'equipament del soldat i, per tant, permet sintetitzar millor cada un dels elements. A més, les restes arqueològiques son més nombroses.

En aquest apartat els *hastati*, *principes* o *triarii* no seran analitzats degut a les poques similituds que guarda el seu equipament amb l'exèrcit d'aquest moment resultant de la reforma de Marius. A més, la falta de proves arqueològiques dificulta realitzar un anàlisi fidel. A banda, la varietat de l'equipament de cada individu en moments anteriors al procés d'homogeneïtzació, no permetria, per límit extensiu del present treball, desenvolupar la resta d'elements que en aquest apartat tenen cabuda.

Per començar, segons podem saber gràcies a Polibi, la cavalleria romana no evoluciona gran cosa durant el període republicà. Al principi, es tractaria de genets amb la túnica, escut lleuger i llança. El motiu d'aquesta situació és degut a l'absència de cadira de muntar sobre el cavall o estreps que subjectaven el genet. Qualsevol tipus de pes extra podria provocar un desequilibri i caiguda. Posteriorment, adoptarien la mateixa forma que les cavalleries dels grecs. Aquesta adopció s'hagués pogut produir a partir dels intercanvis comercials amb les colònies gregues, com fos amb l'adopció de la tàctica hoplítica, o a partir de les Guerres Pírriques (280 – 275 aC).

Tenint en compte el segle corresponent sobre el qual es realitza el següent anàlisi, l'armament defensiu de la cavalleria estava compost per un escut rodó de fusta les vores del qual eren cobertes amb metall, segurament bronze, i la cuirassa realitzada amb cuir i

altres tipus de teixits que permetia certa protecció sense perdre l'habilitat que el genet requeria.

L'armament ofensiu estava compost per una llança i espasa menys pesada que la *gladius* que utilitzava la infanteria. Junt als *equites*, la cavalleria auxiliar podia estar equipada de la mateixa manera o amb la indumentària pròpia de la seua localització i s'encarregava de reforçar els sectors de l'exèrcit més dèbils (Quesada 2006a, 174-175).

Les antigues últimes classes que conformaven el *dilectus*, i s'encarregaven de fustigar l'enemic a distància, a partir d'aquest moment passarien a anomenar-se *velites*. Com la seua funció dintre de l'exèrcit era la de fustigació, no podien tenir gran quantitat de pes al seu damunt ja que la rapidesa i agilitat era requerida. El cos era cobert bàsicament amb una simple túnica i una pell de llop distintiva que a banda de la funció ornamental, influenciava en la moral dels enemics. Els peus eren coberts amb les *caligae* (Bravo 2015, 370). L'armament ofensiu d'aquests individus estava compost per un conjunt de llances tipus javelina que llençaven contra l'enemic i una espasa curta però afilada que els permetia, dintre de les seues possibilitats, defensar-se en cas d'entrar en combat. L'armament defensiu es completava amb un petit escut rodó de fusta que utilitzaven per cobrir-se o, en cas de combatre cos a cos, utilitzar-lo com una arma ofensiva amb la qual desequilibrar l'enemic (Goldsworthy 2005a, 40-41).

La infanteria principal, fruit de la unió de les tres anteriors, estava equipada de la següent manera. En primer lloc, seguint la mateixa línia que la resta, la túnica, peça de la indumentària clau a través de la qual suportar el pes de les armadures i, en segon lloc, les *caligae*, per poder caminar o córrer còmodament. Pel que fa a les armes defensives, el legionari es cobria la part superior amb un casc de tipus *galea*, seguit d'una cuirassa de metall, la *lorica hamata* i el *scutum*, l'escut. Pel que fa a les armes ofensives, per una banda, la *gladius*. Per altra, un parell de *pila*, llançes que feia servir a distància per tal de fustigar l'enemic (Gilliver 1999, 14). El conjunt de llances que duia el legionari rebien el nom de *pilum*. Aquest instrument estava format per un pal de fusta i un extrem apuntat de ferro. La seua funció era fustigar a l'enemic a distància abans d'entrar en combat cos a cos (Bishop 2018, 180).

Cada legionari tenia un parell i la seua estructura permetia llençar-les tenint com a resultat dos opcions: primerament, incrustant-se profundament en l'escut dels enemics de manera que els inutilitzava degut al pes de la llança i impossibilitava la seua extracció a causa de la forma de la punta. En segon lloc, que la *pila* penetrés directament l'enemic.

La principal arma ofensiva, la *gladius*, era una arma amb la possibilitat de provocar laceracions a l'enemic o directament clavar-se dintre seu. Tradicionalment, l'origen d'aquesta espasa s'ha relacionat amb la *gladius hispaniense*. Però, gràcies a les recerques arqueològiques, podem saber que el seu avantpassat està relacionat amb una espasa cèltica, en concret, l'espasa La Tene I (Sierra Estornés 2012, 489-490).

Aquest instrument estava format per una fulla de ferro de 60 a 66 centímetres de llarg combinat amb 4,5 o 5 centímetres d'ample. L'extrem tenia una punta afilada i curta en forma de triangle. El legionari la subjectava a través d'un mànec de fusta amb un pom rodó, generalment. La *gladius* era transportada pel legionari gràcies a una beina de cuir i ferro la qual tenia als costats dos anelles que servien de punt de subjecció amb el cinturó.

Altre element indispensable era l'escut o *scutum*. La composició d'aquest era de 120 centímetres de llarg per 75 centímetres d'ample, el suficient per cobrir la part superior del legionari des dels genolls fins els muscles. La profunditat de l'escut era d'uns 2 centímetres (Goldsworthy 2005a, 31).

Basant-nos en els relleus que decoren escultures i architectures, podem establir que la forma d'aquest era rectangular amb els costats ovalats. La matèria prima a partir de la qual era fabricat era la fusta. Aquesta era disposada en petites planxes disposades una sobre l'altre seguint el següent patró: horitzontal – vertical – horitzontal. Aquest conjunt de fustes que formaven el cos principal del *scutum*, es cobrien de cuir per protegir-lo. Els extrems eren recoberts amb tires de ferro o coure per poder oferir una major resistència front als cops d'altres armes (Goldsworthy 2005a, 31). Durant l'època imperial, el tamany es va reduir en pro d'una major agilitat i ofensiva per part del legionari. El pes estaria situat al voltant dels 5 kg ja que un pes major dificultaria la mobilitat.

El casc era un altres dels instruments defensius i bàsics d'aquest exèrcit. Segons el tipus de metall, podia ser fabricat d'una sola peça o per parts. La zona superior podia tenir un forat o no, a partir del qual els soldats introduïen adorns. Sota el metall interior del casc,

cada soldat es cobria el cap amb un barret fabricat amb teixit i així reduir el frec del metall amb el cap i millorar la comoditat (Le Bohec 2013, 96).

Aquest quedava subjectat al legionari a través d'una corretja lligada als extrems laterals i la barbata. Un detall d'aquest casc el trobem en les obertures que es realitzaven als laterals. A banda de protegir millor el rostre del legionari, els espais realitzats al voltant dels forats de les orelles tenien com a objectiu escoltar millor. A més, la zona posterior d'aquest tenia un allargament en la zona del bescoll per poder oferir major protecció en la zona del coll ja que, quan a un soldat era atacat per la zona superior, instintivament, encollia els muscles al voltant del coll i aquest tros de metall almenys, dintre de les possibilitats, no li feia perdre el cap. Com ocorre amb la *gladius*, l'origen del casc d'aquest moment en l'exèrcit el trobem en els de tipus *galea*.

L'armament defensiu era completat amb la cuirassa de metall o també anomenada *lorica hamata*. Bàsicament, es tracta d'una malla de metall formada a partir de petites anelles de 5 mm. Principalment, per a la seua fabricació s'utilitzava el ferro com a matèria prima però també hi ha proves d'haver set realitzades amb bronze. Per augmentar la protecció, la zona dels muscles es reforçava amb la implantació d'una segona capa. El desgast que sofrien, junt al de les *caligae* era constant i sempre havia de tenir un manteniment. Era una armadura senzilla i flexible que permetia al legionari un moviment bastant complet per defensar-se i atacar amb comoditat (Roldán 1999, 71). Per a la implantació d'aquest tipus d'armadura, fou necessari l'enfrontament amb les tribus gales doncs els seus guerrers solien protegir-se amb elles (Roth 1999, 205).

4.4.4 Equipament personal

Dintre dels canvis que van introduir les reformes de Marius, la *impedimenta* va ser una d'elles. Abans, un legionari romà no es caracteritzava per haver de suportar una gran càrrega durant el transport ja que aquesta feina era realitzada pels animals de tir, dels quals, més endavant en parlarem. Marius se'n va adonar que transportar i mantenir tants animals encarregats del transport en general, dificultava el subministrament i el desplaçament per a les legions (Zhmodikov 2000, 71-73). Aleshores, per evitar aquests problemes i reduir-ne els costos, la quantitat d'animals que acompanyaven el comboi fou reduït i el pes, repartit entre els diferents legionaris. Basant-nos en les dades establertes per Ciceró, entre aliments, ferramentes i altres utensilis, el pes total que cada legionària havia de suportar durant la marxa, estaria al voltant dels 35 o 40 kg.

Així hi tot, el resultat fou l'esperat per part de Cai Marius i les marxes de les legions van augmentar de velocitat (Santossuoso 1997, 302).

Les restes arqueològiques i la documentació clàssica nos ens permet saber si durant l'època republicana la *impedimenta* era la mateixa o bastant aproximada a la de l'època imperial. Però, les simples activitats necessàries que envoltaven la vida diària en l'interior de l'exèrcit ens podrien servir, més o menys, per desglossar alguns dels elements que conformaven l'equip personal dels legionaris d'època republicana (Morillo Cerdán 2005, 182-183).

Per posar algun exemple, la recol·lecta de fusta, la construcció del campament o la cuina, eren activitats que necessitaven de ferramentes específiques. Per a la primera activitat esmentada, les restes arqueològiques evidencien l'existència de destrals.

El posterior tractament de la fusta, utilitzada per alçar campaments o construir armes de setge, requeria de claus de ferro o qualsevol altre tipus de metall com a nexes d'unió. En conseqüència, per introduir aquests claus, es feia ús de pedres o martells que també eren necessaris per a la creació i manteniment de l'armament (Gilliver 1999, 64).

En relació a la preparació d'aliments, era necessari utilitzar utensilis de cuina. A més, l'activitat de cuinar necessitava de la coordinació de diferents soldats. Per posar un exemple, el soldat A, moldria el blat per realitzar pa. El soldat B, s'encarregaria de recollir aigua. El soldat C, de preparar un foc etc. Entre els instruments necessaris per a la preparació dels aliments es troben els molins petits o *mola manuaris*, els poals d'aigua o *hama*, segurament, fets amb fusta, un perol o *chytra*, el espet o *obelós* i el vas per beure: *poterion* (Roth 2009, 177-178).

4.4.5 Animals

Podríem dir que abans dels primers assentaments en la península itàlica al voltant del 1000 aC, l'ús d'animals en els exèrcits era una realitat ja existent. Per tant, durant l'època republicana no podria ser d'una altra manera. Aquest exèrcit es caracteritzava per tenir tota una sèrie d'animals destinats a diferents objectius. En primer lloc, es situen els animals que s'encarregaven de tirar dels carros de bagatge. En segon lloc, els animals que eren utilitzats com aliment per a l'exèrcit. En tercer lloc i últims, es situen els animals que eren servits en el camp de batalla i, per tant, eren utilitzats com a arma front a l'enemic (Roth 2009, 184).

Començant pels animals de tir o de transport, l'exèrcit feia ús de rucs i mules. De vegades, les fonts nomenen l'ús de bous però resultava bastant complicat degut al seu tamany i lentitud amb la qual es movien.

La mula era, junt al legionari, un element indispensable dels exèrcits degut al seu baix cost comparat amb el cavall tant en preu com en manutenció, la capacitat per carregar una gran quantitat de pes, al voltant del 140 kg, i el poder realitzar junt als legionaris llargues distàncies durant cada jornada. En relació amb la mula, el ruc compartia un mateix paper (Bishop 2008, 307).

A banda de transportar una gran quantitat de càrregues al damunt, els animals també eren utilitzats per fer moure a través de carruatges, *vehicula*, el bagatge. D'aquesta manera, la quantitat de transport augmentava.

Les restes arqueològiques i autors clàssics no ens donen molta informació sobre el tipus d'animals que els exèrcit republicans feien servir per aquesta feina. Llavors, per comoditat i per reduir costos, sembla que els animals carregarien el material sobre el llom, càrrega que amb el repartiment de la *impedimenta* entre els legionaris a partir de les reformes de Marius, seria menor (Goldsworthy 2005b, 89-90).

A banda d'ajudar en el transport, els animals també eren utilitzats en l'exèrcit com a part de la dieta. L'animal per excel·lència utilitzat era el porc degut a la facilitat amb la qual aquest animal es podia criar i la gran quantitat de carn que oferia per cada peça individual (Roth 2009, 180-181).

Amb companyia del porc es situa l'ovella. Compartia les mateixes característiques que les del porc i, a banda d'obtenir carn, l'ovella també font de llana, matèria primera necessària per a la creació de l'indumentària. Però, la dificultat de manteniment d'aquest animal impedia tindre una gran quantitat dintre de l'exèrcit. Per tant, el subministrament de la llana s'entregaria ja elaborada a través de tercers.

Cavalls i elefants formarien la parella d'animals relacionats amb la guerra. Com sabem, fins la invenció dels estreps i la cadira de muntar, el paper dels *equites* en l'exèrcit romà era reduït però necessari doncs la mobilitat era requerida en el camp de batalla. Com qualsevol altre animal, el cavall necessitava d'una mínima atenció. La seua dieta estava conformada pel blat, aproximadament, 8 quilograms i, entre 20 i 30 litres d'aigua (Le Bohec 2013, 174-175).

L'elefant ha sigut un altre animal utilitzat en el camp de batalla, sobretot, durant les guerres entre els diferents regnes hel·lenístics o les mateixes Guerres Púniques.

Era un animal la presència del qual ja enfonsava la moral dels enemics i era brutal front a la cavalleria i la infanteria. Com ocorre amb qualsevol animal, l'elefant necessitava d'una gran manutenció, l'equivalent a 10 o 15 cavalls en el pasturatge i en aigua. A més, la corpulència i lentitud que els caracteritza tan sols els feia útils en el camp de batalla. Per aquest motiu, son escasses les vegades que els romans en van fer ús.

4.4.6. Altres elements a destacar: medicina, esclaus i dones.

Els problemes de salut fruit de les deficiències sanitàries i ferides que qualsevol legionari sofria en el camp de batalla, necessitava d'una mínima atenció si no en volien morir.

A diferència del gran desenvolupament que va tindre la medicina durant l'època imperial, en la cronologia sobre la qual es desenvolupa el present treball, era molt bàsica. Degut açò, cada legionari necessitava d'un manteniment diari personal (Gilliver 1999, 93-94). Per exemple, el tall dels cabells per tal d'evitar la propagació de pols responsables de transmetre malalties. També tenien cura de la barba i solien rasurar-se el pel del cos amb una navalla i oli. Altres tipus de prevencions que es duïen a terme en l'interior dels exèrcits son la construcció dels campaments en llocs adequats, lluny de zones fangoses, amb poca aigua i menudes per evitar acumulacions de personal innecessari. Dintre del campament, les latrines havien d'estar situades en zones amb capacitat per evacuar els orins i els excrements (Gilliver 1999, 81-82).

Respecte a les ferides de guerra, l'absència d'una organització de metges especialitzats ens porta a pensar que serien els propis soldats qui, a través de l'experiència, tractarien les ferides dels companys. Per poder realitzar les tasques de curació, era necessari tindre a l'abast un conjunt d'instruments bàsics. Per exemple, un bisturí, un ham de pesca i pinces. Tots formarien part de l'equip personal de cada legionari independentment de si tenien experiència en cures o no (Roth 2009, 179-180).

A banda dels diferents tipus d'infanteria a peu i a cavall, els exèrcits requerien d'altres individus no vinculats a la batalla si no a la feina que en qualsevol moment era requerida. El paper dels esclaus, *calones*, estava present de la mateixa manera que en la resta de la societat romana. Bàsicament, la feina que realitzava era bruta i pesada, per posar algun exemple, eren utilitzats per a la construcció dels campaments o màquines de setge. Tradicionalment no se'ls permetia estar en possessió de qualsevol armament però, també

rebien un entrenament específic amb la finalitat que en cas d'entrar en combat, poder ajudar a l'exèrcit (Clemente 2016, 4-5).

El nombre total que requeria cada exèrcit era aproximadament de 1200 *calones*, una mitja de un per cada quatre legionaris. Els comandants superiors i oficials, tindrien un nombre diferent degut a la seua riquesa.

Per últim, les dones, també van estar present en els exèrcit però les diferents investigacions han resultat en una figura bastant difuminada. De totes formes, alguna informació ens ha arribat gràcies al desenvolupament d'estudis i investigacions de gènere que s'han dut a terme amb els últims anys.

Primer, en podríem parlar sobre la dona lliure en l'interior de l'exèrcit la qual protagonitzaria el paper de parella dels legionaris o simplement, acompanyant (Allison 2013, 16-17).

Durant aquest temps de la república, el fet que un soldat dugués amb companyia seua la parella, era vist amb mals ulls. En segon lloc, la figura de la dona també estaria vinculat amb l'exèrcit com a esclava o ostage fruit dels enfrontaments. Aquestes dones sofrien, com a resultat del seu rapte, una gran quantitat de violència física durant la seua estada en l'exèrcit ja que suposava una derrota definitiva front a l'enemic i la humiliació màxima. Aquest abús de poder per part dels legionaris esdevé un clàssic de les conseqüències catastròfiques que suposava la guerra per a una societat i, en concret, per a les dones (Loman 2004, 33).

Entre les dones que eren raptades, podem establir certes diferències. Les de classe més baixa no escapaven als abusos i, com a resultat de la seua gran estada en els exèrcits, perdien la seua dignitat i eren, finalment, esclaves o venudes a un tercer complint la mateixa funció. En el cas de les dones que es situaven en un escaló social major, de vegades, sofrien el mateix destí o podien ser alliberades a canvi d'una recompensa.

Per a qualsevol legionari, poder fer ús d'una dona per a qualsevol tipus de servici, suposava tenir una condició superior a la resta a banda de demostrar major virilitat motiu pel qual, un repartiment desigual entre els legionaris, provocava episodis de confrontació (Gaca 2014, 339).

4.4.7. El combat: duració i desenvolupament.

L'últim capítol del treball està reservat a analitzar l'element més important pel qual es creava un exèrcit i s'entrenava als seus membres: el combat. Aquest, podia ser fructuós o desastrós, però, deixant de banda el resultat, allò que més ens interessa analitzar és l'acció en sí mateix, l'inici, el desenvolupament i el resultat final.

El tipus de combat analitzat guarda relació amb la implantació de la tàctica manipular a través de la legió políbia a finals del segle IV aC la qual, amb l'arribada de les transformacions de Cai Marius a les acaballes del segle II aC, continuarà mantenint-se amb l'agrupació dels manípuls en cohorts.

La tàctica de l'exèrcit manipular es caracteritzava per la formació de l'exèrcit *triplex acies*, és a dir, la disposició dels legionaris es realitzava en tres línies.

Al mateix temps, cadascuna des les línies era dividida en deu seccions. Cadascuna d'aquestes seccions rebia el nom de manípul i consistia en l'agrupació de dues centúries conformades per 60 hòmens cada. En total, cada manípul estava conformat per 120 hòmens.

Com a resultat, l'exèrcit tenia una gran força, mobilitat i potència. Així hi tot, la tàctica no sempre responia de la mateixa manera i necessitava de certs canvis segons els factors que es podien presentar, per posar un exemple, el clima, el terreny, dia o nit, tipus d'enemics i la quantitat de soldats que disposava cada legió ja que no sempre podien comptar amb el mateix nombre (Quesada 2006a, 168-173). Gràcies a les investigacions realitzades per Antonio Santosuosso, podem saber-ne en detall de l'ús i funcionament de la tàctica manipular.

Per començar amb l'anàlisi, cal tenir en compte la visió que els romans en tenien sobre aquesta, és a dir, que suposava iniciar un combat per a ells. Quan els romans entraven en combat, tenien present, a diferència dels hel·lènics, que cada batalla estava caracteritzada per tenir diferents períodes. L'ús de la falange hoplítica pels grecs, dificultava l'existència de diferents etapes progressives ja que l'objectiu principal era entrar cos a cos amb l'enemic motivat per aquesta tàctica. El resultat de la batalla quasi sempre es resolvia en el primer contacte (Goldsworthy 2005a, 22-23).

Entesa la diferència entre un tipus de combat i l'altre, a continuació, ens disposarem a desglossar les distintes fases d'actuació que caracteritzaven la legió

En primer lloc, la infanteria de *velites* junt altres tropes auxiliars, s'encarregaven de fustigar a l'enemic a distància. Una vegada reduïts els nombres, en segon lloc, la infanteria avançava en ordre i era la primera línia de manípuls o cohorts, segons el moment, la que entrava al cos a cos. Abans, i seguint amb la mateixa dinàmica que els *velites*, cada legionari feia servir la seua *pila* per intentar assassinar l'enemic a distància o, almenys, debilitar-lo un poc més abans d'enfrontar-se a espasa i escut. Finalment, la resta de manípuls o cohorts que es situaven al darrere amb companyia dels propis *velites* que s'aviem retirar a la rereguarda com a conseqüència de l'avanç de l'enemic, continuaven fustigant-lo a distància.

A mesura que les tropes de la primera línia veien reduïdes el seu nombre, els legionaris de la reserva els substituïen.

Així hi tot, durant el combat cos a cos, les diferents línies de legionaris que conformaven el manípul o cohort, realitzaven rotacions per tal que la línia frontal estigués sempre coberta d'hòmens frescos mentre l'enemic sofria un desgast progressiu que li passaria factura segons la duració del combat (Sancho Gómez 2012, 11-21).

Un factor que influenciava en les batalles campals de l'època republicana era el temps i la quantitat d'aquest necessari fins arribar a resoldre's.

Per donar detalls, aquells combats que es realitzaven en camp obert i per tant, era significat de la presència d'un gran nombre de contingents per part de les dues parts, solia tenir una llarga extensió de temps ja que el primer cos a cos no era decisiu. Segons estableix Vegeci, els combats que es caracteritzaven per tenir una llarga durada, necessitarien aproximadament un parell d'hores (Sierra Estornés 2011, 139-141). Per exemple, la batalla de Benevent al 275 aC en la qual es van enfrontar els exèrcit del rei Pirro d'Èpir i les legions romanes sota el comandament de Mani Curi Denat, segons Titus Livi, el combat entre ambdós exèrcits tingué una durada de quatre hores. Per tant, es tractaria d'una batalla llarga (Sierra Estornés 2011, 142). Encara que també solien haver combats curts doncs tenien una dura de menys d'una hora segons les fonts, com fos el cas de Pidna al 168 aC, generalment, les batalles es caracteritzaven per tenir una gran durada doncs la tàctica manipular era perfecta per aquests tipus de combats.

A banda del temps necessitava el combat, cal tenir en compte l'organització prèvia abans d'entrar en combat: marxa del campament al lloc del combat establert i l'estructuració de l'exèrcit en el terreny.

Com a conseqüència dels enfrontaments entre els diferents exèrcits, la pèrdua de legionaris era una realitat. Si tenim en compte les fonts clàssiques com les que ens ofereix Titus Livi o Polibi, s'observa de vegades grans disparitats entre les dades que un autor ens presenta en comparació amb l'altre. Però, allò important és la diferència que hi havia entre la gran quantitat de pèrdues que tenia l'exèrcit derrotat amb el nombre tant baix que sofria l'exèrcit que obtenia la victòria. Com a mostra, observem que en les batalles que protagonitzaven els romans, el bàndol vencedor tan sols sofria l'equivalent en baixes al 5% del total que conformava l'exèrcit. Aquesta xifra venia sent compartida a través de les diferents batalles de l'època antiga.

Però, aquest percentatge ha d'anar acompanyat dels accidentats les ferides dels quals els impedia seguir lluitant en altres batalles pròximes (Gilliver 1999, 122).

Tal vegada, el nombre de morts i ferits que es produïa en les batalles seria major en el moment que l'exèrcit derrotat empenia una retirada sense cap tipus de control. Per tant, mantenir la formació abans, durant i després era vital per no sofrir més víctimes de les necessàries.

El següent factor relacionat amb la batalla que els romans duïen a terme, està relacionat amb el seu desenvolupament.

Com hem esmentat abans, l'acció dels combats es realitzava en camp obert i aquest no sempre estava caracteritzat per tenir un terreny amb les mateixes condicions. Tenint en compte la gran quantitat d'individus que es disposaven en el camp de batalla entre l'exèrcit d'un bàndol i el de l'altre, el propi soldat individual, necessitaria en tot moment de referències visuals i sonores per no confondre's en mig del combat doncs la seua visió era limitada. L'ús dels estandards i altres tipus de senyals visuals i sonores com el *vexillum* o el *cornu*, permetia saber la seua situació si aquest es desorientava (Clemente 2016, 7). Les causes per les quals un legionari podia desorientar-se són: en primer lloc, la gran quantitat de pols que hi havia a causa del moviment de les tropes.

En segon lloc, l'ús de la tàctica en manípul o cohort, suposava la formació d'un gran nombre de línies successives de legionaris. El soldat que es situava al centre de la formació o al final tindrien una pitjor visió del que estava ocorrent al seu voltant i per tant, qualsevol tipus d'interès per saber com estava desenvolupant-se es resolvia amb el moviment de les tropes.

Altre factor responsable de la confusió era la gran quantitat de sorolls que s'escoltaven. Per una banda, era necessari tenir present les ordres que cada centurió emetia en el manípul però, per altra, estaven els sorolls produïts pel moviment dels legionaris amb el desplaçament, el xoc cos a cos de les armes i armadures amb l'enemic i els crits de dolor dels enemics i companys que emetien quan eren ferits i assassinats (Santossuoso 1997, 215-217).

Per últim, durant el combat que es desenvolupava en les primeres línies de batalla, majoritàriament, l'objectiu amb el qual els legionaris lluitaven era per mantenir-se vius durant la major part del temps possible. Així, tenint en compte la seua protecció personal, a continuació intentaven ferir a l'enemic.

Després d'un període aproximat de 10 minuts de combat cos a cos, ambdós línies es separaven mantenint certa distància per descansar ja que l'ús de les pesades armes i armadures resultava en un exercici fatigós físic i mentalment. Tanmateix, aquells legionaris que demostraven el seu valor exposant-se a l'enemic amb bravura i agressivitat però, sense abandonar en cap moment la formació, rebien compensacions (Zhmodikov 2000, 73-76).

5. Conclusió

El següent treball ha consistit en aproximar-nos a la realitat que envoltava l'exèrcit romà durant l'època republicana a través de l'exposició i anàlisi, per una banda, de causes i conseqüències de les transformacions que s'hi van produir en l'exèrcit i, per altra, tenint en compte la disponibilitat de fonts existents relacionades amb el període històric estudiat, l'anàlisi i síntesi de les activitats que guiaven la jornada diària del legionari romà i altres elements que envoltaven la seua vida.

Tradicionalment, l'atenció rebuda cap a l'exèrcit de la República romana per part de l'àmbit historiogràfic i acadèmic, ha sigut bastant reduïda si la comparem amb la gran quantitat d'estudis que envolten l'exèrcit de l'etapa imperial romana i que a dia de hui, continuen i continuaran realitzant-se.

Entre les diferents motivacions responsables d'aquest succés, en podem destacar bàsicament dos. Per una banda, la gran diferència de fonts històriques entre cada període, i per altra banda, el rebuig general a la guerra i, en conseqüència, la falta d'anàlisi i atenció cap a aquesta que la societat demostra. Fet que també condiciona la investigació de l'exèrcit de l'etapa imperial.

La falta d'atenció a l'estudi de l'exèrcit en temps de la República romana ha provocat que els treballs conservats en l'actualitat estiguin caracteritzats per tenir una visió general i bastant externa en la qual, els elements importants que s'han destacat son principalment, l'ús de les diferents tàctiques i formacions en el camp de batalla. Així i tot, nosaltres també ho hem tingut en compte ja que son elements bàsics i necessaris per al bon funcionament de qualsevol exèrcit. Per això, la primera part del treball s'ha dedicat en gran part a exposar l'existència i funcionament de les diferents tàctiques i estructures que utilitzava l'exèrcit de la República romana amb la introducció abans d'un petit context social i polític que ajuda a entendre el perquè del seu ús o canvi. Breument, en aquest capítol s'ha analitzat les variacions de la tàctica i estructura que l'exèrcit de la República romana havia experimentat al llarg dels segles. Com la història no es caracteritza per tenir compartiments estancs, és a dir, qualsevol fenomen històric és conseqüència d'un altre i el causal del següent, també s'ha tingut en compte les transformacions que es van ocórrer en temps de la monarquia ja que han influenciat en el funcionament de l'exèrcit durant la República així com aquesta amb l'Imperi.

També s'ha aprofitat en aquest capítol per realitzar un anàlisi breu de l'ús d'armes i armadures que els soldats feien servir.

Sabedors del que és la guerra i els resultats derivats d'aquesta, hem considerat necessari reservar en aquest treball un capítol dedicat a establir una visió diferent de la que venia sent tradicional al voltant de l'exèrcit republicà i així intentar mostrar al lector o lectora una mirada més humana i pròxima de les persones que participaven en ella ja que eren les que sofrien de primera mà les seues conseqüències. En aquest capítol hem pogut tractar temes relacionats amb l'alimentació, la indumentària o el desenvolupament del combat entre d'altres. Tota una sèrie d'elements que guiaven el dia a dia de qualsevol soldat de l'exèrcit.

Cal esmentar que ha sigut aquesta part del treball la que havia condicionat des d'un principi la realització del propi. Personalment, hagués ocupat la totalitat del contingut per la seua gran importància i novetat que representa el seu anàlisi en el període tractat però, degut a la falta de fonts històriques, no ha pogut ser així. Per això, em convida a mi mateix i també a altres a continuar amb l'estudi d'aquest període ja que la realització del treball m'ha més interès del que tenia abans de posar-me a llegir els primers documents o a redactar les primers paraules.

6. Bibliografía

- Allison, Penelope. 2013. *People and Spaces in Roman Military Bases*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Barja de Quiroga, Pedro López i Francsico Javier Lomas Salmonte. 2004. *Historia de Roma*. Madrid: Ediciones Akal.
- Blanch Nougués, José Maria. 2011. «Una visión histórica y jurídica sobre el ejército romano». *Anuario Jurídico y Económico Escurialense*, 44: 29-48.
- Bravo, Gonzalo. 2015. *Historia del Mundo Antiguo. Una introducción crítica*. Madrid: Alianza Editorial.
- Beard, Mary. 2015. *SPQR. A history of ancient Rome*. Nova York. Liveright.
- Bishop, Mike. 2018. *Equipamiento militar romano*. Madrid: Despertaferro Ediciones.
- Clemente, Guido. 2016. «La tardía república romana: el ejército y la sociedad en la historia de Roma». *Actas y comunicaciones del Instituto de Historia Antigua y Medieval*, 12: 1-8.
- Coulon, Gerard i Jean-Claude Golvin. 2021. *La ingeniería del ejército romano*. Madrid: Despertaferro Ediciones.
- Gaca, Kathy. 2010. «The Andrapodizing of War Captives in Greek Historical Memory». *Transactions of the American Philological Association*, 140: 117-161.
- Gilliver, Kate. 1999. *The Roman Art of War*. Charleston: Tempus Publishing.
- Goldsworthy, Adrian. 2005a. *El ejército romano*. Madrid: Ediciones Akal.
- Goldsworthy, Adrian. 2005b. *Grandes generales del ejército romano. Estrategias y tácticas*. Barcelona: Ariel.
- Le Bohec, Yann. 2013. *El ejército romano*. Barcelona: Ariel.
- Loman, Pasi. 2004. «No Woman No War: Women's Participation in Ancient Greek Warfare». *Greece and Rome*, 51: 35-56°
- Martínez-Pinna, Jorge. 1982. «La introducción del ejército hoplítico en Roma». *Itálica. Cuadernos de trabajos de la Escuela Española de Historia y Arqueología en Roma*, 16: 33-44.
- Morillo Cerdán, Angel i Esperanza Martín Hernández. 2005. «El ejército romano en la península Ibérica. De la 'arqueología filológica a la arqueología militar romana». *Estudios Humanísticos. Historia*, 4: 177-207.
- Muñiz Coello, Joaquín. 1978. «Sobre el abastecimiento al ejército romano durante la conquista de Hispania». *Habis*, 9: 243-254.

- Quesada, Fernando. 2006a. «El legionario romano en época de las Guerras Púnicas: Formas de combate individual, táctica de pequeñas unidades e influencias hispanas». *Espacio, tiempo y Forma*, 16: 163-96.
- Quesada Fernando. 2006b. «Armamento indígena romano republicano en Iberia (Siglos III-I a.C.): camaptibilidad y abastecimiento de las legiones republicanas en campaña». En *Arqueología militar romana en Hispania. Producción y abastecimiento en el ámbito militar*, ed. Ángel Morillo. León: Universidad de León, Servicio de Publicaciones.
- Roldán, José Manuel. 1996. *El Ejército de la República Romana*. Madrid: Editorial Arco.
- Roth, Jonathan. 2009. *Roman Warfare*. Estats Units: Cambridge University Press.
- Roth, Jonathan. 1999. *The logistics of the Roman Army at War (264 B.C. – A.D. 235)*. Leiden: Brill.
- Sancho Gómez, Miguel. 2012. «La infantería pesada y el ejército romano tardío: breve perspectiva desde Amiano hasta Mauricio (357-602)». *Erytheia: Revista de estudios bizantinos y neogriegos*, 33: 9-30.
- Santossuoso, Antonio. 1997. *Soldiers, Citizens, and de Symbols of War: From Classical Greece to Republican Rome. 500-167 B.C.* Boulder: Westview Press.
- Sierra Estornés, David. 2011. «El combate en la roma republicana: una aproximación a las características generales de la batalla antigua». *El Futuro del Pasado*, 2: 131-146.
- Sierra Estornés, David. 2012. «Las legiones romanas de época monárquica y republicana. Un ejército armado por el estado». *Antesteria*, 1: 483-495.
- Zhmodikov, Alexander. 2000. «Roman Republican heavy infantrymen in battle (IV–II centúries BC)». *Historia*, 36: 67-78

7. Font literàries

- De Halicarnàs, Dionís: *Historia Antigua de Roma Libros I-III*, Elvira Jiménez y Ester Sánchez trad., Gredos. 2018.
- Renat Vegeci, Flavi. *Compendio de técnica militar*. Madrid. Càtedra. 2006.
- Livi, Titus: *Historia de Roma desde su fundación. Libros I a X. Ab Urbe condita*. Antonio Diego Duarte Sánchez trad.,. Aquest autor ha traduït l'obra d'una altra traducció anglesa. 2010.